

בן-ציון קליבנסקי

“לקדש שם שמים בעולם!” לדמותה של המהפכה הטלזאית

מוקדש לזכר שכני הבחור רועי אהרן רוט
שנרצח באוהלה של תורה, בישיבת “מרכז הרב”

למן שלהי המאה התשע-עשרה התפרסמה ישיבת טלז בזכות רמת הלימודים הגבוהה, ולא מעט גם עקב המרידות התכופות של תלמידיה הנמרצים נגד החלטות מנהליהם. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם נלווה למאפייניה של ישיבה זו היבט מוכר פחות: היא חרגה מגבולות ההכשרה התלמודית שהעניקה לחניכיה, והרחיבה את תחומי השפעתה אף על שאר מוסדות הלימוד האורתודוקסיים בטלז שהורו בהם מקצועות חול במתכונת מלאה, כדרישת משרד החינוך הליטאי. השפעתה זו באה על ביטויה לא רק בסיוע להקמת בתי ספר יסודיים לבנות ולבנים, גימנסיה לבנות, קורסים להכשרת מורות וסמינריון למורים בעיירה. הנהלתה היא שהציבה בהם מורים מקרב תלמידיה, ואף מנהלים מאנשי שלומה, ולא נמנעה מלהטמיע במוסדות חול אלו את תפיסות עולמה הלכה למעשה. מעורבות בלתי שגרתית זו שלא היו לה אחר ורע ביתר הישיבות הליטאיות בפולין ובליטא, הייתה לרכיב מרכזי ביצירת מערכת חינוך אורתודוקסית שלמה בקרב יהדות ליטא בין שתי מלחמות העולם.

א

בעת האחרונה נדונו במחקר כמה היבטים של החינוך האורתודוקסי בליטא, ועלה שם העיירה טְלֶז שהיה בה ריכוז מיוחד במינו של מוסדות זרם

* לציטוט בכותרת ראו להלן, פרק ה.

"יבנה" בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.¹ משלהי המאה הי"ט נודעה טלז בזכות ישיבתה, שזכתה לפרסום רב הן בליטא הן מחוצה לה, ותפסה מקום של כבוד בקרב הישיבות הליטאיות. בעקבות השינויים השלטוניים-מדיניים שלאחר מלחמת העולם הראשונה נשארו רבות מן הישיבות האלה בפולין והיתר בליטא – שתי מדינות חדשות שהתאפיינו בתנאי חופש כמעט בלתי מוגבלים ובמוסדות חינוך יהודיים חדשים ומגוונים. בניסיון להתחרות על לבם של צעירים יוצאי בתים מסורתיים, הקימו ישיבות ליטא – סלבודקה, טלז ופוניבז' – שרשרת תורנית תומכת, החל במכינות ישיבתיות בשלושתן וכלה ב"כוללים" בסלבודקה ובטלז.² באותה תקופה התייחדה העיירה טלז עוד בכמה וכמה מוסדות חינוך, וביטוי להם נמצא בתיאור ציורי משנת 1924 שתיאר אחד מתושביה:

כמעט כל בית שני כאן הוא מקום לימוד. אמנם העיר אינה גדולה כל כך אך רוכזו בה הן על ידינו הן על ידי האוכלוסייה הלא יהודית מוסדות חינוך רבים שרובם אינם מקומיים, ויש להם חשיבות לכל הארץ [...] בטלז מתרכזים אפוא קהל תלמידי חכמים, מלומדים, מחנכים, מורים ותלמידים; הכלל – רק עושים ולומדים! [ו]כשאתם רואים בטלז את קהל הלומדים הזה, עושה הוא עליכם רושם בדיוק כאילו הייתם באחד המרכזים הרוחניים הגדולים בעולם, שבאווירם עומדים עניינים גבוהים ועולמות רוחניים [...] באמת אפשר לכנות את טלז: "יבנה של תקופתנו" (נון, 1924).³

האווירה הלמדנית המתוארת מפתיעה מאוד, והרושם שהיא מעוררת אף גובר לנוכח מוסדות החינוך הרבים שהוסיף הכותב ומנה בין דבריו, ובהם הישיבה ושלוחותיה ויתר מקומות הלימוד היהודיים העיוניים – כולם אורתודוקסיים מזרם "יבנה" – כגון בתי ספר יסודיים לבנות ולבנים,

1 ראו זלקין, תשס"ז; חרל"פ, תשס"ז, עמ' 487–496. טלז (ברוסית: Тельши; בליטאית: Telšiai) – שוכנת כמאה ושישים ק"מ מצפון-מערב לקובנה.

2 נעדר כאן שמה של הישיבה בקלם, שהייתה מוסד-המשך מוסרני לקומץ מצטייני הישיבות האחרות וממילא לא נדרשו ראשיה לשרשרת תורנית תומכת בסביבתה.

3 בתרגום שלי מיידש.

גימנסיה לבנות, קורסים להכשרת מורות וסמינריון למורים.⁴ ברשימה זו לא הובלטה כל זיקה בין מוסדות אלו ובין הישיבה, ואכן, ליחס מתבדל כזה היה הקורא מצפה ממי שנועדה מעיקרה להכשיר הכשרה תלמודית בחורים מבוגרים. אולם התבוננות מעמיקה יותר במערכת החינוך היהודית בטלז חושפת לא רק השפעה ישירה של הישיבה על הקמתם של יתר המוסדות בעיירה אלא אף את מעורבותה העמוקה בפעילותם השוטפת. המאמר שלפנינו יבחן תופעה זו שלא נראתה כדוגמתה בישיבות האחרות בליטא ואף לא בישיבות שברחבי פולין מהיבטי שורשיה ומניעיה, ויציג את זיקתה לפעולות חינוכיות אחרות של הישיבה ומהפכניות לא פחות שהייתה להן השפעה עמוקה על החינוך האורתודוקסי בכל רחבי ליטא.

תחילה נעמוד בקצרה על הרקע של ישיבת טלז ועל דמויותיה הבולטות. היא נוסדה בשנת 1881 בתבנית ראשונית ופרובינציאלית, אולם עד מהרה חלה תפנית בדמותה משנבחר לרבה של טלז ב-1883 הרב אליעזר גורדון (1841–1910), בעל המזג הנמרץ. הוא קיבל לידי אחריות ראשונה הישיבה, ובמרוצת השנים הצליח לפרסמה ברחבי תחום המושב (פֵּיּוּלוּזָאָהַן, תרפ”ג, עמ’ ה).⁵ בעקבותיו הגיע לעיירה גם תלמידו וחתנו הצעיר, האברך יוסף ליב פֶּלוֹךְ (1860–1929). הוא צורף אל צוות הר”מים של הישיבה, וכעבור זמן קצר אף הוטלה עליו מעמסת ניהולה (גאָטליב, תרע”ב, עמ’ 350).⁶ את חותמו הראשוני בתולדותיה טבע הרב בלוך באמצעות ניסיונותיו החוזרים ונשנים לשלב בה לימודי מוסר, אך הם נתקלו בהתנגדות רבה של התלמידים ואף במרידות רעשניות. מהומות אלו גררו חילוקי דעות בהנהלה בנוגע לדרכי התגובה הראויות, ולבסוף – אף

4 נון (1924) מנה גם מוסדות לא-יהודיים בטלז: פְּרוֹגִימְנַסִּיּוֹת, שתי גימנסיות וסמינריון למורים. ב-1927 אף הוקם בעיירה סמינר לכמרים.

5 על אודות פרסום שמה של הישיבה עיינו בזיכרונות דינור, תשי”ח, עמ’ 62; פרידמן, תרפ”ו, עמ’ 93. על תולדותיה מההיבט המחקרי ראו שטמפפר, תשס”ה, עמ’ 303–359. את מזגו של ראשה הרב גורדון היטיב להגדיר כותב מאמר, כנראה ציוני, שחפץ בעילום שמו: ”בו רוח כביר, אידיאליה נשאה ואנרגיה עצומה נפגשו” (יהודי, 1902, ב).

6 כן ראו גיפטר, תשט”ז, עמ’ 172; דרוק, תרצ”ד, עמ’ 29–30.

את התפטרותו של הרב בלוך בשנת 1902 (צוקערמאַן, תשכ"ב, עמ' 69).⁷ אל טלז הוא חזר רק כעבור שמונה שנים בעקבות פטירת חותנו בנכר, כשיצא למסע התרמה כושל למען הישיבה.⁸ הפעם עלה הרב יוסף ליב בלוך על כס הרבנות של העיירה והיה גם לראש ישיבתה (גיפֿטער, תשט"ז, עמ' 174). לצדו שימשו בה בהוראה הרב חיים רבינוביץ' הוותיק (1860–1930) ור"מים צעירים יותר, ובכיתותיה הסתופפו באותן שנים כמאתיים ועשרים תלמידים.⁹

שינוי חד במעמדה ובמצבה של הישיבה הורגש עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1 באוגוסט 1914. רבים מצעירי הישיבות בפלך קובנה נטו באותם ימים לשוב אל משפחותיהם, ואילו המבוגרים יותר חששו מגיוסם לצבא הרוסי וחיפשו מקומות מפלט שבהם לא בלטה נוכחותם כבאולמי הישיבות.¹⁰ עוד הידרדרות במצב חלה לאחר כישלונות הצבא הרוסי בחזית הצפון-מערבית, שגררו האשמה של יהודי הפלך בשיתוף

7 לתאריך התפטרותו ראו יהודי, 1902, א, עמ' 1. הוא עבר לשמש רבה של העיירה הסמוכה ווֹרְנָה. על המרידות למיניהן ראו ורהפטיג, תש"א, בהקדמה; דינור, תשי"ח, עמ' 71; פרידמן, תרפ"ו, עמ' 107; ג"ז, 1902, עמ' 1; יהודי, 1902, ב. גם לאחר חילופי הגברי בהנהלת הישיבה לא פסקו המרידות ה"צבעוניות", ואלה אף הביאו לידי סגירת הישיבה בשנת 1905 לתקופה ממושכת (על כך ראו אסף, תשי"ד, עמ' 40–41; שלי, תשכ"ב, עמ' 428–431).

8 מסע ההתרמה נערך לאחר שרפת בניין הישיבה ב-1909 ומתוך המאמץ להקימו מחדש בתוך שנה. הרב אליעזר גורדון נפטר בלונדון ב-13.2.1910 (על פי הלוח הגרגוריאני, וכך גם כל התאריכים הלועזיים להלן). על מסעו ראו Jung, 1974, pp. 146–149; שישא, תשל"א, עמ' 195–196.

9 למספר התלמידים ראו קם, תרע"א, עמ' 636. בין הר"מים הצעירים בישיבה היו הרב בנימין ארנוביץ' (כ"צמאן, תשנ"ז, עמ' תרע"א, הערה 38) והרב אלחנן יעקובוביץ', שהצטרף לסגל ההוראה ב-1913 (יאַקובאַוויץ, תרצ"ג).

10 ראו ד-ן (תרפ"ט, עמ' 15) וגיפֿטער (תשט"ז, עמ' 175) שציינו את פיזור רוב התלמידים. אופי הפיזור מוכר לנו משתי ישיבות סלבודקה באותה תקופה – "כנסת ישראל" (זאָלף, 1945, עמ' 127) ו"כנסת בית יצחק" (קרן התורה של אגודת ישראל, תרפ"ה, עמ' 20), ויש להניח כי לא פסח גם על טלז.

פעולה עם האויב ופקודת גירוש לרובם ב-15 במאי 1915.¹¹ כיבושה המוקדם של טלז בידי הגרמנים הוא שאפשר לתושביה להישאר במקומם, וכך עלה בגורלה של הישיבה המקומית להוסיף ולהתמיד בפעילותה החינוכית (שם, עמ' 175).¹²

השלטון הגרמני החדש ראה בשטחי הכיבוש של ליטא ופולין מקורות נוחים לניצול מוצרי חקלאות, בעלי חיים ובעיקר ידיים עובדות, ועד מהרה חשו תושביהן בפגיעה כלכלית חמורה בעסקיהם ובמשקי ביתם (סטראז'אס וגולן, תשל"ח, עמ' 321–329).¹³ גם הישיבה לא נמלטה מחמדנותו של השלטון החדש שהחרים את בניינה הנאה לצרכיו, והיא נאלצה להעתיק את מקום משכנה לאחד מבתי המדרשות העירוניים. בצוק העתים הוגבלה פעילותה, והרבנים יוסף ליב בלוך וחיים רבינוביץ' הרצו את שיעוריהם לפני תלמידים מעטים בלבד.¹⁴ והנה בתוך הצטמצמות זו בתקופת המלחמה ייצאו צעדי התרחבות ראשוניים ומפתיעים בדמות הקמתה של מכינה ישיבתית לתלמידים צעירים.¹⁵ מניין הופיעו הנערים האלה?

- 11 בתוך ימים ספורים גורשו כמאה ותשעים אלף יהודים, ובהם כמאה ועשרים אלף – מפלך קובנה. על פרשה זו ראו Докладъ По Еврейскому Вопросу: Исторія одного погрома, 1916, с. 39; גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 5–6.
- 12 כן ראו נתנוביץ, תשמ"ד/ב, עמ' 25; כ"ץ, תשל"ט, עמ' 36–37. באשר לשאר הישיבות בפלך קובנה: "כנסת ישראל" הקדימה ועזבה את סלבודקה כבר בתחילת המלחמה, ואילו "כנסת בית יצחק" הסלבודקאית ו"קייבוץ פוניבז'" יצאו לגלות עם יתר יהודי הפלך. בדומה לטלז נשארה במקומה גם ישיבת קלם הלא-רחוקה.
- 13 כן ראו חרובי, 1986, עמ' 214–215, 219–220. על מעללי השלטונות הגרמניים ברחבי ליטא ופולין עיינו בזיכרונות חייך-שמעוני, 1959; ירושלמי, 1962.
- 14 שלא כמו בלאך (1951, עמ' 627), המעיטו גיפטער (תשט"ז, עמ' 175), ד-ן (תרפ"ט, עמ' 15) וקפלן (תשכ"ג, עמ' 118) במספר התלמידים שנשארו בישיבה. על העתקת מקום משכנה מלמדים דברי הרב אליהו מאיר בלוך, שסיפר כי במלחמת העולם הראשונה נאלץ להוציא את ספרי התורה מהישיבה (שושנה, תשל"ו, עמ' 289) וכי אביו, הרב יוסף ליב, טען לפני שלטונות הכיבוש הגרמניים שהישיבה לא הייתה בית מדרש לרבנים אלא בית כנסת שלמדו בו תלמוד ופוסקים (כ"ץ, תשל"ט, עמ' 40).
- 15 תמונת מחזור של המכינה משנת תרצ"ז (תצלומה מצוי ברשותי) מציינת את תרע"ו (1916) כשנת ייסודה. וראו הקביעה של קרן התורה של אגודת ישראל (תרפ"ה, עמ' 13) שהיא נוסדה בתקופת הכיבוש הגרמני.

על אף ניצולה של האוכלוסייה המקומית לא משכו הגרמנים את ידיהם מנושאי חינוך בניסיונם לעצב את דמותו של הדור הצעיר ברוחם ובשיטותיהם. כבר בשנה הראשונה לכיבוש ליטא הטיל השלטון הצבאי חובת לימוד בבתי ספר יסודיים גרמניים שהקים ליהודים בעיירות רבות ובהן טלז.¹⁶ רבה יוסף ליב בלוך ראה במוסד החדש מקור להשפעה משכילית מסוכנת, ובתגובה החליט לייסד שני בתי ספר תורניים מודרניים לבנים – למתחילים ולילדים למן גיל תשע – שמילאו את הדרישות הפדגוגיות של השלטונות (עציון [הולצברג], תשל"ב, עמ' 163).¹⁷ כנראה, בוגריהם הראשונים של בתי ספר יסודיים אלו הם שהחלו להתדפק על דלתותיה של הישיבה המקומית. אף שעדיין לא היו כשירים ללמוד בה, לא דחה אותם הרב בלוך, וארגן למענם שיעורי הכנה מפי תלמידיו המבוגרים. משרבו הנערים הוקמה בעבורם מכינה מוסדרת, ולמנהלה נתמנה האברך מרדכי קָטֶץ (1894–1964), חתנו של ראש הישיבה.¹⁸

הפיכתה של ליטא ב-1918 למדינה עצמאית לא באה לידי ביטוי מיידי בישיבה (נתנוביץ', תשמ"ד/א, עמ' 62). אולם הספסלים החלו להתמלא לאטם שנית, ונראה שמגמה זו גברה מששבו הגולים היהודיים לבתייהם

16 וכך העיד ניר (תרפ"ט, עמ' 9): "זכורני בימי הכבוש האשכנזי, כשהמטרה הצבאית האשכנזית יסדה בכל העירות בתי ספר של חובת למוד". וראו על זה ברויאר, תשמ"ט, עמ' 134; סטראז'אס וגולן, תשל"ח, עמ' 313; גרפונקל, תשל"ב, עמ' 54; עציון (הולצברג), תשל"ב, עמ' 162–163.

17 וראו כ"ץ (תשל"ט, עמ' 40–41) שצייץ כי נהירת הנערים מה"חדרים" לבית הספר הגרמני היא שהניעה את הרב בלוך להקים מוסד תורני מודרני. על ה"חדרים" בטלז באותה תקופה ראו נתנוביץ', תשמ"ד/ב, עמ' 25.

18 ראו גיפֶטער (תשט"ז, עמ' 176–177) שתיארך את הקמת המכינה ל-1920. לעומתו, דין וחשבון מרצים של ישיבת טלז (1938) קבע כי מרדכי קטץ החל להרצות שיעורים כבר ב-1917, וסביר להניח שלפני התלמידים הצעירים. נראה שחילופי התאריכים נובעים מאופן הגדרת הייסוד של המכינה: כלום נוסדה בעת גיבוש קבוצת צעירים בין כותלי הישיבה בתקופת המלחמה (ב-1916; ראו לעיל, הערה 15) או בהקמת מוסד נפרד לאחריה (ב-1920).

בשנים 1920–1921.¹⁹ הרב יוסף ליב בלוך ראה צורך בעוד ר"מ לישיבה, ומינה לתפקיד זה את בנו אברהם יצחק (1891–1941).²⁰ אף המכינה התרחבה ברבות הימים לארבע כיתות, והתלמידים המצטיינים של הגבוהה בהן הגיעו למעמד "מבקרים", קרי ביקרו בישיבה כדי לשמוע בה שיעורים.²¹

התרחבות הישיבה וארגון מוסדותיה על פי גילי התלמידים לפי הנורמות המוסדרות שהחלו להיות רווחות במוסדות הלימוד בליטא לא היו נחלתה בלבד, ונצפו בו בזמן גם בישיבות סלבודקה ופוניבז' ואף באלה שמעבר לגבול – במחוזות הספר המזרחיים של פולין.²² אולם הרב יוסף

19 ב-30.6.1920 נחתם הסכם רפטריאציה בין רוסיה הכולשביקית לליטא העצמאית, והוא כלל היתר שיבה מהגלות לפליטי ליטא שיכלו להוכיח כי נולדו או התגוררו בה לפני המלחמה (ראו, למשל, עדויות גרפונקל, תשכ"ו, עמ' 8–9; כ"ץ, תשכ"ג, עמ' 274). ואכן, בשלהי 1922 הגיע מספר התלמידים בישיבה לכל כיתותיה ומכינתה לכשלוש-מאות! (סיימון, 1922).

20 המקורות חלוקים בעניין שנת המינני: בלאַך (1951, עמ' 628) וזיידמן (תשט"ז, עמ' 30) קובעים אותה בתרפ"א (1920/1); אחרים מאחרים אותה במקצת: שרפשטיין (תש"ך, עמ' 359) – בתרפ"ב (1921/2) וגיפטר (תשט"ז, עמ' 179) – ב-1923. לעומתם, מקדים אותה דין וחשבון מרצים של ישיבת טלו (1938) ל-1918, וייתכן שעם הקמתה של המדינה הליטאית באותה שנה שובץ האברך אברהם יצחק בלוך באופן פורמלי בהנהלת הישיבה.

21 במודעה של המכינה (הנאמן, ד [אדר-ניסן תרפ"ח], עמ' 17) צוינה השתתפותם בשיעורי הכיתה הראשונה בישיבה. וראו גיפטר (שם, עמ' 177) שכתב כי ה"ביקורים" היו בשיעור הכללי החודשי של ראש הישיבה דווקא. על פי עדות הרב ישראל קרנו (ירושלים, 13.1.03), נמשך מעמד ה"מבקר" "זמן" אחד בלבד, בטרם המעבר לישיבה.

22 בחינוך הכללי בליטא הייתה חלוקה גילית ברורה של תלמידי בתי ספר יסודיים וגימנסיות (או פרו-גימנסיות), וכך כתב בלאַך: "בתקופת האוטונומיה של ליטא, כשהועמדו כל מוסדות החינוך על בסיס חדש ומודרני הרחיבה הישיבה את עשייתה גם לחינוך התלמידים הצעירים יותר" (1951, עמ' 627; בתרגום שלי מידיש). לעניין יתר הישיבות: סלבודקה ייסדה ב-1922 "ישיבה קטנה" לבחורים בגילי 12–17 (אל אחינו בני ישראל, תרפ"ו); "ישיבה קטנה" נועדה לתלמידים מתחילים והכשירה אותם בהדרגה ללימוד גמרא עצמאי וב-1923 – גם מכינה לגילי 17–19 (כץ, תרפ"ג; הודעה באידישער לעבן, 10.8.1923, עמ' 1); הרב יוסף כהנמן, רבה של פוניבז', פיצל בשנת 1919 את "הישיבה הקטנה" המקומית, וייסד למען בוגריה את ישיבת פוניבז', ושתי

ליב בלוך חרג מהמקובל בהן, ושילב במוסדותיו התורניים חידוש מהפכני – לימודי חול קבועים בשעות הערב במכינה הישיבתית (כ"ץ, תשל"ט, עמ' 41).²³ בתחילת המאה העשרים ישיבת לידה היא שיצאה דופן בין הישיבות הליטאיות כשאימצה בין כותליה לימודי חול, ואכן הוטחה בה, ובעיקר בראשה הרב יצחק יעקב ריינס (1839–1915), ביקורת נוקבת מצד החוגים האורתודוקסיים של הימים ההם (שלמון, תשס"ו, עמ' 281).²⁴ והנה הרב בלוך דווקא, שהפדגוג התורני וחבר הסיים הליטאי יצחק רפאל הולצברג הגדירו "אחד הרבנים הגדולים והקנאים ביותר של ליטא" (עציון [הולצברג], תשל"ב, עמ' 162), הוא שפרץ את ה"חרם" של עולם הישיבות על לימודים אלו ושילבם במוסדו. יתרה מזו, בדומה ללימודי החול שנלמדו בזמנו בישיבת לידה היו אף לימודים אלו במכינה הטלזאית במתכונת מלאה, שמלבד חומש ונביאים כללה גם שפות והיסטוריה עברית וליטאית, גאוגרפיה, מתמטיקה ואף מקצועות טבע כמו בוטניקה, זואולוגיה

-
- הישיבות הוסיפו לפעול זו לצד זו (קול, תשל"ל, עמ' 263, 268); בגרודנה הוקמה "ישיבה קטנה" (או בכינויה: מכינה) כבר בתקופת הכיבוש הגרמני (מכתב הרב חיים דוד זירובסקי אל אגודת הרבנים באמריקה מ"ג בחשוון תר"פ [זכרון בספר, תרפ"ב, עמ' 204]), וחודשה בשנת 1921 (עפשטיין, תשט"ז, עמ' 298).
- 23 וראו גם 'פון טעלזער ישיבה', אידישער לעבן, 20.6.1924, עמ' 5 (אף שידיעה זו נשתלה בעיתונות בידי הישיבה לצורכי פוליטיקה פנים-ארצית [ברקאי, תשס"ה, עמ' 29–30]). לעומת זאת, עציון (האָלצברג) (תשכ"ה, עמ' 362) כתב כי תכנית לימודי החול נקבעה במכינה רק כעבור שנים – בעקבות דרישת השלטונות ב-1924 לשלב לימודים כלליים בישיבות כתנאי לדחיית השירות בצבא של תלמידיהן; וייתכן שהתכנית רק הורחבה באותה העת כדי לעמוד בקריטריונים של משרד החינוך. ראוי לציין שלימודי חול נפוצו גם ב"ישיבות קטנות" אחרות בליטא כמו בוויִלקובישק (אידישער לעבן, 8.7.1921, עמ' 4) ובאוטן (שם, 6.4.1923, עמ' 1), אך לא עוררו הדים שכן ישיבות אלו היו עצמאיות ולא חלק ממוסד תורני מפורסם.
- 24 התכנית המקורית של ישיבת לידה קבעה שילוב של לימודים כלליים ברמה של בית ספר ממשלתי עם לימודי חול עבריים יחד (פישמן, תש"ו, עמ' קנד). למימוש תכנית זו יוחדו שעתיים ביום בין מנחה לערבית, והשיעורים הכלליים והעבריים נלמדו מדי יום ביומו לסירוגין (זיו, תשכ"ט, עמ' 82–83). וראו גם זאק, תש"ה, עמ' 103–104.

ואנטומיה!²⁵ אכן, אין להתפלא שצעדו זה הביא עליו קטרוגים לא מעטים (כ"ץ, תשל"ט, עמ' 41).²⁶

על אף החדשנות שבשילוב לימודים אלו הם נשארו בתחומה הצר של העשייה הישיבתית. אולם נראה להלן שהרב יוסף ליב בלוך לא ראה בדל"ת אמותיה של ישיבתו את חזות הכול. דומה שהייתה בידו אף לאמצעי וראש חץ לפעולות חינוכיות רחבות יותר בהיקפן. תפיסה זו, שגם לה לא נמצאו אח ורע ביתר הישיבות, אם בליטא ואם בפולין, לא תאמה לכאורה את דמותו הקפדנית והשמרנית מאוד של הרב בלוך, כמו שהיא מצטיירת מספרות הזיכרונות (גיפטר, תשט"ז, עמ' 174; שורץ, תשנ"ז, עמ' 24).²⁷ האומנם רוח התקופה היא שאילצה אותו לשנות מדרכו הסדורה?

ב

שאלות החינוך התורני בליטא לא היו חדשות, וכמה מראשי האורתודוקסיה המזרח אירופית נתנו את דעתם עליהן כבר לפני מלחמת

25 לפירוט המקצועות ראו מכינת טלז, 1925. מכסת הלימודים דמתה בהיקף שעותיה לזו שבלידה (ראו 'פון טעלזער ישיבה', אידישער לעבן, 20.6.1924, עמ' 5). עוד מכינה ישיבתית אשר שולבו בה לימודי חול הייתה הגרודנאית, אולם הרושם הוא שהם באו בה במתכונת מצומצמת ולא בהיקף של מכינת טלז (ראו קרונה, תשנ"ה, עמ' [7]).

26 מפי הרב אליהו מאיר בלוך. הד לכך מכיוונה של ישיבת סלבודקה ראו ברקאי, תשס"ה, עמ' 30. התנגדות מסורתית לקביעת לימודי חול מוסדרים ב"ישיבות קטנות" לפני מלחמת העולם הראשונה ראו בדברי פֵייוולזֶאָהן: "קביעת עתים ללימודי חול בישיבה של צעירים לימים שעוד לא נתכונה דעתם בשלמות, ויש [בם] גם בעלי דמיון וקלי דעת, מביאה יסוד החמץ באוירה, והרבה מהתלמידים נחמצים, ממאסים את התורה ועושים את הישיבה פרוזודור לטרקלין של המדעים [...] והדבר בודק ומנוסה" (תרע"ד, עמ' קכג).

27 וראו שולמן, שלמד אצל הרב בלוך בישיבת שְׁדֶבָה, וכתב: "יפה תואר, בעל קומה, תמיד רציני, כמעט זועם. שרטוטי פניו היו חמורים ומתוחים ומעולם לא ראיתי על פניו אף צל של חיוך או מצב רוח טוב [...] דבריו היו ספורים ושקולים ודעותיו הובעו במחשבה תחילה. אפילו בחוג משפחתו קבע חוקים: הילדים ראו אותו רק לעתים רחוקות, דיברו עליו בגוף שלישי ומאוד פחדו מפניו" (תשכ"ה, עמ' 142). לדעת כ"ץ (תשל"ט, עמ' 20–21) דרכו זו הושפעה מהנהגות הישיבה המוסרנית בקלם, שבה למד כמה חודשים.

העולם הראשונה. אחד הידועים שבהם, הרב אליהו מאיר פייבלזון (1867–1928), רבה של העיירה קופישוק שבפלך קובנה ולימים סגן יושב-ראש מרכז אגודת הרבנים הליטאית, אף אימץ רעיונות אוונגרדיים בתחום החינוך התורני והעלה אותם על הכתב לקראת הכנסייה הגדולה הראשונה של "אגודת ישראל" ב-1914:

ואף אני בחלומי מציע לפני רוב ישראל תמימי דרך להוציא בתי ספר כאלה [גימנסיות ואוניברסיטאות] בדרך התורה והמצוה [...] אחר כי מחלת הבולמוס של המדעים כל כך עזה, עלינו לדבר כנגד יצר הרע וליסד בתי ספר כשרים ללמודים האלה. אבל בזה אנו באים לספק ידוע: אם ניסד בתי ספר כשרים יש לדאוג פן יתמעטו לומדי הישיבות. והנה נפלאתי: לספק כל כך חשוב, שמי יודע כמה אלפים משומדים וכמה אלפים רוצחי עצמם [מתאבדים] גרמה שלילת באור ספק זה – לא נמצא לו מקום בספרים ושו"ת; הכי ענין זה פחות במעלה מהשאלות שגרמתן העת החדשה כמכונות לאפית מצות ומנורות אלקטריות וכדומה? ומדוע נגזרה גלות התורה משאלה בוערת ומבערת כזאת? ! (פייולזאָהן, תרע"ד, עמ' 254).²⁸

לאחר דיון הלכתי ארוך בסוגיה זו הוא הגיע למסקנה שכבר הציעה בראש דבריו בהוסיפו:

כאשר היו מתיסדים בתי ספר למדעים, ואם גם נניח שחלק מבני הישיבה היה גם כן נכנס בהם, ויתמעט אם כן חלק מהגדולים [בתורה...] אבל בצד השני אם לא ינסדו – הלא ירבו רשעים ופושעים, הלא ירבו כופרים, נואפים ומשומדים! ומי נדחה מפני מי? [...] ועל מה אנחנו מחשים ומצאנו עוץ הדור הסורר והמורה! (שם, עמ' קלב–קלג).²⁹

הרב אליהו מאיר פייבלזון הסתייג, כמובן, מכל שינוי במוסדות המסורתיים של ה"חדרים" והישיבות, ודרש שיפורים במצבם הגשמי בלבד. אולם בד בבד הציע תכנית לפעולה שקראה לייסד תחילה מכון להכשרת מורים

28 לפי התכנון הייתה הכנסייה הגדולה הראשונה אמורה להתקיים בהומבורג למן 25.8.1914 (הדרך [פפד"מ], תמוז תרע"ד, עמ' 1–2), אך נתבטלה עקב מלחמת העולם הראשונה.

29 הוא אף העיר כי מניסיונו אין לחשוש מהתמעטות תלמידי הישיבות עקב הקמת בתי ספר אלו.

ובהמשך – לכונן שלושה סוגים של מוסדות: (א) בתי ספר תורניים למסחר – להוראת לשונות ומדעים במינון הנחוץ לרוצים לפנות לעסקים; (ב) גימנסיות ואוניברסיטאות תורניות – לנוטים לשילוב של עיסוק במדע עם לימודי תורה; (ג) בתי ספר תורניים לבנות, שבתכניות הלימוד שלהם ייכללו מקצועות מדע בסיסי (שם, עמ' קלג).

התכנית היומרתית הייתה הד ברור למצוקה בקרב מנהיגות האורתודוקסיה הליטאית, אשר חזתה בעיניים כלות בהשתלטותם של מוסדות החינוך החילוניים על החיים היהודיים כשגם משפחות מסורתיות לא אצרו כוח ונסחפו באווירה הכללית.³⁰ דומה שבפֿרטו את תכניתו ראה הוגה לנגד עיניו את המוסד שהתחנך בו בצעירותו – ה”תלמוד תורה” בגְרוֹבִין, שהוקם ונוהל בידי הרב שמחה זיסל ברוידא (1824–1898), תלמידו המובהק של מייסד תנועת המוסר, הרב ישראל ליפְּקִין (1810–1883). בית ספר מוסרני זה, שהיה יחידאי במתכונתו בפלכים הליטאיים ובקוֹרְלַנד ברבע האחרון של המאה הי”ט, שילב בתכנית הלימודים גם מקצועות חול, והרב פייבלזון הציע למעשה את שכפולו – בכמה גוונים – ברחבי ליטא (שם, עמ' קלב).³¹ יתר על כן, הוא ביקש להרחיב את החינוך התורני-משכילי גם לבנות כמשקל-נגד לחינוך החילוני ש”איים” אף על חזית זו.

30 על כך כתב הרב פייבלזון: ”הן הנגף למסור את הבנים והבנות לבתי ספר של נכרים וכופרים הולך במסע חפזון מבית לבית גם בעירות הקטנות, וב'חדרינו' שמו עיניהם בעלי 'מפיצי השכלה' הידועה. ואם מעט בעיניכם, כבר התחילו האבות בעצמם לבקש מורה לחדריהם מתלמידי 'מפיצי השכלה' בגרודנה למען לצאת ידי שניהם – חדר ובית ספר, והמגפה כבר אחזה בסביבותינו, וזה לא כבר קבלתי בקשה מרב בעיר קטנה אולי יודע אני מורה כשר” (תרע”ד, עמ' קלג; הרווח במקור). על מגמה זו בחינוך הנוער היהודי בליטא ראו ליפין, תשל”ב, עמ' 113; על הקורסים הפדגוגיים בגרודנה מטעם ”חברת מפיצי השכלה” – קרון, תש”ך; ועל הרקע והסיבות לריבוי בתי הספר היהודיים המודרניים בליטא – זלקין, תשס”ז, עמ' 122–123.

31 הרב פייבלזון למד בגרובין שנתיים מגיל 12 (פֿייוֹלזָאָהן, תרפ”ג, עמ' ה). על ”תלמוד תורה” זה לנערים, שהוקם ב-1876 בערך לאחר שהועתק מקלם עקב הלשנה נגד ראשו הרב שמחה זיסל ברוידא, ראו כ”ן, תשמ”ב, עמ' 65–68; בעל מחשבות, תרע”ח (זיכרונות תלמיד ברוח של ביקורת משכילית חריפה).

רעיונות מהפכניים אלו לא היו נחלתו של הרב אליהו מאיר פייבלזון בלבד. כבר בשנת 1896 התחבט בהם רבה הנכבד של רסין שבפלך קובנה, הרב אלכסנדר משה לפידות (1819–1906), אלא שלא הגיע לכלל הצעת פתרון.³² הרחיק לכת יותר אחיו הבכיר של הרב אליהו מאיר ורבה של העיירה פֶּלוֹנְגִין באותו פלך, הרב שמואל אביגדור פייבלזון (1859–1924), שבאספה של רבני מחוז טלז בשנת 1908 הציע להקים מוסד תורני למורים ללימודי חול! (שם, עמ' 264–קלג). אולם החידוש של הרב אליהו מאיר היה בהצבת תכנית מקפת וסדורה ובהצגתה לפני כלל הרבנים שעמדו להתכנס בכנסייה הגדולה הראשונה של "אגודת ישראל" כמצע לדיון ולהכרעה, "וימנו ויגמרו על פירו בד ע ו כ כ [ת י ק ב ע] ה ל כ ה!" (שם, עמ' 264).³³

הרב יוסף ליב בלוך היה מעורה בעשייה האורתודוקסית באותה העת,³⁴ ואולם אין לנו ידיעות מה היה יחסו אל הרעיונות של עמיתיו, וספק אם ביטא יחס זה מעל דפי עיתונות התקופה ההיא. כך או כך, הידרשותו הנזכרת בתקופת הכיבוש הגרמני לסוגיית החינוך היסודי של ילדי טלז, שחרגה מתחומי הישיבה, הייתה יריית פתיחה לרשת ענפה של מוסדות לימוד אשר הוקמו בעיירה לאחר המלחמה. בהמשך נראה שאלה היו מקושרים באופן הדוק לישיבתו – אם באמצעות הנהלתה ואם בהשתתפות תלמידיה, ובהם הגשים הלכה למעשה את תכניותיו-הצעותיו הנועזות של הרב אליהו מאיר פייבלזון.

ג

בשנת 1920 שולבו שני בתי הספר היסודיים-תורניים שהוקמו בטלז ביזמת הרב בלוך במוסד מאוחד, "בית החינוך", והוא סיפק מאז פתרון לימודי

32 ראו פֶּיוּלוּזָאָהַן (תרע"ד, עמ' קלב–264) שציטט שיחה עם הרב לפידות מג' תבוא תרנ"ו (25.8.1896).

33 הרווח להדגשה במקור. עוד פניות שלו באו באמצעות מאמרים בעיתונות בנושא זה, כגון הנ"ל, תרע"ג, עמ' 1–3.

34 ראו, למשל, בלאַך, תרע"ג, עמ' 4. נראה שבהשפעתו אף קמה התארגנות מקומית של "אגודת ישראל" בטלז ("אגודת ישראל" ברוסיה ופולין, תרע"ג, עמ' 5).

לבנים יוצאי בתים מסורתיים (עציון [האֶלצבערג], תשכ”ה, עמ’ 361). בנות מקומיות בחרו להצטרף לבית הספר הגרמני לשעבר שהלימודים בו הוסבו לשפת היידיש, אולם הרוח הבונדיסטית של מנהלותיו הניעה הורים רבים להקים בית ספר יסודי עברי נפרד לבנותיהם (הולצברג [שוחט], תשמ”ד, עמ’ 207).³⁵ יזמה זו לא הצליחה להחזיק מעמד, ועד מהרה הביאו תפיסות העולם הקוטביות של הורים אלו לידי סיום השותפות. המסורתיים שבהם החלו לחפש פתרון עצמאי (זק, תרפ”ח, עמ’ 6–7; הולצברג, שם), ואחת האפשרויות שעמדו בפניהם הייתה הקמת בית ספר חדש מטעם הסתדרות החינוך “יבנה”, שנוסדה חודשים מעטים קודם לכן.

מי היו מקימיה של הסתדרות אורתודוקסית זו עוד בטרם שבה למקומה יהדות ליטא ברובה ובכללה – רבניה הגולים?

כבר הזכרנו כי רוב יהודי פלך קובנה נאלצו ב-1915 לעזוב את בתיהם בעקבות פקודת הגירוש ולנדוד אל פנים רוסיה ולאוקראינה. זמן ההתארגנות שניתן להם – בין יומיים לשלושה – גרם ליציאה חפוזה, והיו שלא מצאו מקום ברכבות ונאלצו לנוע מזרחה באמצעים משלהם. העיר וילנה הייתה מקום התכנסות נוח ומרוחק מעט מהחזית לחלק מן הפליטים האלה, ומהם שהחליטו להישאר בה. ביניהם היו גם מאה–מאתיים בני ישיבות, שלאחר התארגנות לוגיסטית של עסקנים נכבדים ורבנים מקומיים לטובתם הקימו שני “קיבוצי לומדים”.³⁶ מוצאם הישיבתי של בני קיבוצים אלו הוסיף ללוותם אף בימי החירום בוילנה, והם נחלקו למוסרניים –

35 הולצברג ציינה כי אחד ממורי בית הספר העברי היה בנו של הרב אליעזר גורדון, שמואל. על אודותיו ראו דינור, תשי”ח, עמ’ 73–74; אסף, תשי”ד, עמ’ 43; נתנוביץ, תשמ”ד/א, עמ’ 62.

36 באשר למספר בני הישיבה הפליטים המקורות אינם חד-משמעיים: כמאתיים – אצל לונסקי (תרע”ח, עמ’ 103), יותר ממאה – בקול קורא לנדיבי עם אלקי אברהם (תרע”ו), וכ-150 – אצל ברוידס (1939, עמ’ 386) שהוסיף ותיאר את השתלשלות האירועים לאחר הגעתם לעיר: “הם באו לז[למן] קלינישטין בעירום ובחוסר כל וביקשו תמיכה בדרך כבוד כי אחרת מוטב להם לגווע מרעב. ז’ קלינישטין והרבנית אסתר רובינישטין נכנסו בעול כלכלת בני הישיבה הנ”ל”. עד מהרה גם הוקם ועד מיוחד מרבני הקהילה ומנכבדיה בראשות הרב יוסף ליפמן גורביץ כדי לסייע בידם (לונסקי, תרפ”א, עמ’ 60; קול קורא לנדיבי עם אלקי אברהם, שם).

כנראה מיוצאי ישיבת "כנסת ישראל" דסלבודקה – ולמתנגדי שיטת המוסר שנטו לציונות (לונסקי, תרפ"א, עמ' 60).

באותה העת בסלבודקה עמד בניין הישיבה המוסרנית שומם לאחר שעזבה ראשיה ורבים מתלמידיה בתחילת המלחמה. ביזמת השלטונות הגרמניים הוחלט לחדש את הישיבה במבנה הריק, וב-31 בינואר 1916 נערך טקס פתיחתה החגיגי (Frieden im Krieg, 1916, pp. 2–3).³⁷ את מצבת תלמידיה הראשונית חיזקו והרחיבו באביב 1916 החניכים המוסרניים של קיבוצי וילנה, שעזבו את מקום משכנם העראי ושוו לסלבודקה (לונסקי, תרע"ח, עמ' 104).³⁸ נראה שאליהם הצטרפו גם בחורים מהקבוצה הציונית, וכבר באותה שנה נוסדה בישיבה אגודה חשאית ושמה "בית ישראל", שהרוח החיה בה היה אחד התלמידים הציוניים, יצחק שמואל־בֵּיץ' (1892–1941), חניך ישיבת לִיָּדָה לשעבר. מטרתה המוצהרת הייתה לפתח דור חדש של מנהיגים רוחניים כדי להפיץ את רוח התורה ברחוב היהודי (ריבקינד, 1919, עמ' 7; עציון [הולצברג], תשל"ב, עמ' 160).

מובן שתקנות האגודה, אשר הושתתו על ידיעה עמוקה ורחבה בתורת ישראל לכל מקצועותיה ורכישת השכלה כללית, לא תאמו את הרוח המסורתית של הישיבה.³⁹ אכן, פעילי האגודה עברו לוילנה, ובה ייסדו ב-1918 בתמיכתו של הרב חיים עוזר גרוֹדְּזֶ'נסקי (1863–1940) הסתדרות ושמה "צעירי ישראל", והיא אף השתתפה בבחירות לוועד הקהילה וזכתה בו לשני מושבים. כיבוש וילנה בידי הרוסים הבולשביקים בינואר 1919 הניע קבוצה מ"צעירי ישראל" לשוב לקובנה (עציון [האֶלצבערג], תשכ"ה,

37 וראו גם הקמת הישיבה בסלאבודקה, 1916, עמ' 2. על אנשי הישיבה המוסרנית שהתיישבו בעיר מינסק ובה שבו וכווננו את מוסדם ראו כ"ץ, תשכ"ז, עמ' 72–73.

38 וראו גם עציון (האֶלצבערג) (תשכ"ה, עמ' 354) שלא ציין אפיון מיוחד של התלמידים שהגיעו מוילנה.

39 ציטוטים מהתקנות ראו אצל ריבקינד, 1919, עמ' 7.

עמ' 355),⁴⁰ ובפסח 1920 הם שיזמו בה את כינונה של הסתדרות החינוך האורתודוקסית "יבנה".

עיקר תפקידה של ההסתדרות החדשה התמקד בהקמת רשת של בתי ספר יסודיים תורניים ברחבי ליטא (שם, עמ' 357),⁴¹ והיא הייתה עשויה אפוא לספק פתרון נאות לבנות טלו המסורתיות. אולם העיכוב העיקרי שבפניו ניצבו הוריהן היה הקושי באיזו משרות ההוראה. והנה הם לא היו לבדם בצומת החלטות זה. חברו אליהם אחדים מבני ביתו של הרב יוסף ליב בלוך – בנו הצעיר אליהו וכנראה גם חתנו – שראו חשיבות רבה בהקמת מוסד לבנות בטלו ובו מורים בעלי השקפה תורנית והתנהגות תואמת. בקיץ של אותה שנה הם הכריעו את הכף לזכות בית הספר היסודי החדש – בהסתדרות "יבנה".⁴² וכאן נקט הרב יוסף ליב בלוך צעד תקדימי והועיד כמה מתלמידי ישיבתו למשימת ההוראה. כך נמצאו בסגל המורים בחורים מהישיבה שלימדו תנ"ך ואף – זמרה (הולצברג [שוחט], תשמ"ד, עמ' 208).

בתי הספר היסודיים בליטא היו באותן שנים בני ארבע כיתות.⁴³ בנים בוגרי "בית החינוך" הונחו להמשיך את לימודיהם במכינה או ב"ישיבות קטנות" אחרות, ואילו לבנות בית הספר התורני החדש לא נמצאו פתרונות

40 ראו ברודא (תרפ"ג, עמ' 815) שציין את נוכחותו של נציג "צעירי ישראל" בוילנה בראשית 1920.

41 כן ראו ערציאונגס געזעלשאפט "יבנה" אין ליטע, תרפ"ג, עמ' 7.

42 על ליל ההכרעה ראו הולצברג (שוחט), תשמ"ד, עמ' 207–208; זק, תרפ"ח, עמ' 6–7; גלייכער (תשט"ו, עמ' 21) שציטט מתוך מאמר של הרב אליהו מאיר בלוך ב"הנאמן", תרצ"א (לא הצלחתי להשיגו). משני האחרונים משתמע כי האירוע היה בקיץ 1920. לעומתם עציון (האָלצבערג) (תשכ"ה, עמ' 361–362) איחר במקצת את תאריך ההקמה. אפשר להסיק שבהכרעות אותו הלילה היו מעורבים גם חתני הרב יוסף ליב בלוך, מרדכי קטן ואבנר אוקלֶינסקי, שנזכרו במפורש כמי שעסקו בהקמת מוסד-ההמשך כבר באותה השנה (שם, עמ' 362). וראוי לציין כי רוב בתי הספר מזרם "יבנה" שנוסדו בשנים שלאחר מכן נועדו לבנים דווקא, ואילו לבנות היו ב-1929 "רק שלושה – ארבעה ולא יותר" ('מורות "יבנה" וחנוך הבנות', הנאמן, יח [אב תרפ"ט], עמ' 2).

43 רק בשנות השלושים עברו בתי הספר היסודיים לשיטה של שש שנות לימוד (ליפין, תשל"ב, עמ' 118; עציון, שם, עמ' 352; כהן, 1991, עמ' 727).

מקבילים. כבר ב-1920 הועלה לדיון בקרב הציבור הטלזאי המסורתי רעיון הקמתו של מוסד-המשך ברוח תורנית – גימנסיה לבנות מתבגרות. הניסיון הקצר שצברו עסקני החינוך בהקמת בית הספר היסודי היה אמור להקל את ההחלטה, אולם היזמה החדשה הייתה בעלת מאפיינים מורכבים יותר, ובעיקרם – בעיית מורים שאי אפשר היה לפתרה באופן דומה. פתיחתן של גימנסיות בליטא, שלא כבתי ספר יסודיים, אושרה רק משנמצא בהן סגל מורים מוסמכים או אקדמאים בעלי הכשרה פדגוגית, וכוחות הוראה כאלה מן העולם התורני לא היו בני השגה. הגורמים העירוניים שטיפלו בסוגיה זו, ובראשם הרב מרדכי קטץ, שכאמור ניהל את המכינה הישיבתית, פנו למצוא את מבוקשם בגרמניה השכנה בין בוגרי הסמינר לרבנים הברלינאי שהיו אמונים על תורה ומדע גם יחד.⁴⁴ יוצא הסמינר ד"ר הרי לוי (1893–1978) קיבל עליו לנהל את המוסד החדש, ומשרד החינוך הליטאי אישר את מועמדותו.⁴⁵ כך קמה בטלז בשלהי 1920 גימנסיה תורנית לבנות, ושפת ההוראה בה עברית, וגם היא נכללה בהסתדרות "יבנה" (ועד הנהלת הגימנסיה, תרפ"א; הולצברג, שם, עמ' 208–210).⁴⁶ הרב קטץ נתמנה

44 גם גימנסיות מזרם "תרבות" בליטא יש ונקטו פתרונות בעלי מאפיינים דומים (ליפץ, שם, עמ' 120). על אף היותן של הגימנסיות היהודיות מוסדות פרטיים משרד החינוך הוא שפיקח עליהן, ובין היתר אישר את תכניות לימודיהן והשתתף בבחינת בוגריהן (הררי-ברגר, תשל"ב, עמ' 132; Liekis, 2003, p. 142).

45 על אודותיו ראו אליאב והילדסהיימר, תשס"א, עמ' 75. הוא נזכר גם ב"הודעה" של הוועד המכונן (בלא תאריך; ארכיון ישיבה אוניברסיטה, אוסף סנטרל-רליף, תיק 114/21) ובתוך ועד הנהלת הגימנסיה, תרפ"א.

46 לעניין התאריך ראו "הודעה" של הוועד המכונן (שם); זק, תרפ"ה, עמ' 7 (ושגה גיפטר [תשט"ז, עמ' 178] כשאיחר את ההקמה ל-1927). על העברית כתב רוטשטיין (תשי"ט, עמ' 316) כי היא נקבעה לשפת הלימוד במוסדות "יבנה" על פי החלטת ראשי היהדות האורתודוקסית בליטא וראשי ישיבת טלז, ו"בזה רכשו את אהדת ההמונים שהיו חדרים חיבת ארץ ישראל וזיקה ללשון קדשנו". וראו גם כהן, 1991, עמ' 725. עוד גימנסיות "יבנה" לבנות במתכונת דומה הוקמו ב-1925 (בקובנה) וב-1928 (בפוניבז), ואף הבנים זכו לגימנסיה תורנית יחידאית בקובנה בשנת 1928 (עציון [האֶלצברג], תשכ"ה, עמ' 363–364). אולם דומה שהבכורה שייכת לגימנסיה התורנית לבנות "החבצלת", שהוקמה בוורשה בשלהי 1917 בידי הרב ד"ר עמנואל קרליבך,

ליושב ראש ועד הנהלתה, ואף הפעם היה חותנו – ראש הישיבה – מוכן להועיד כמה מתלמידיו להוראת מקצועות קודש לבנות המתבגרות.⁴⁷ כעבור שנה עזב ד"ר לוי את משרתו, והרב יוסף ליב בלוך שעה לעצתם של בניו הגדולים ובחר למשרה הפנויה את מכרם מימי מגוריהם בחרקוב, המלומד יצחק רפאל הולצברג (1885–1982), שאך זה חזר מרוסיה לליטא (הולצברג, שם, עמ' 209–210; עציון, תש"ן, עמ' 12).⁴⁸

מעורבותה של הישיבה בגימנסיה החדשה לבנות, ושמא עצם הקמתו של מוסד חלוצי כל כך, עוררו תהיות אצל כמה רבנים, אולם הרב בלוך לא נרתע, כדרכו, מיישום תכניותיו.⁴⁹ יתרה מזו, כשעזבו מורים מצוות ההוראה של לימודי החול את הגימנסיה הוא לא נמנע מלשלב בה עוד תלמידי ישיבה, והפעם בעלי תארים אקדמיים. אלה היו בני גרמניה שבאו להסתופף בישיבת טלז כדי להשלים את ידיעותיהם הבסיסיות ביהדות, להגיע ליכולת הוראה ולקבל סמיכה (הולצברג, שם, עמ' 211; עציון [האֶלצבערג], תשכ"ה, עמ' 364).

והעברית הונהגה בה כשפת ההוראה של לימודי הקודש (אויערבך, תשמ"ב, עמ' 47–50).

47 הולצברג (שוחט) (תשמ"ד, עמ' 209) כתבה כי היה אפשר למנות מורים מבין תלמידים אלו, שכן הישיבה נחשבה למוסד אקדמי אשר שמו הרשמי היה "בית ספר גבוה לתלמוד". ברם, ספק אם היה מעמד אקדמי לחניכים שטרם סיימו את לימודיהם בישיבה, ונראה יותר שמשרד החינוך הליטאי לא הטיל מגבלות מחמירות על המורים ללימודי קודש בגימנסיה. רק כעבור כעשור הוא החל לדרוש מהם מבחני מעבר בתחום הוראתם (ראו, למשל, 'ניט עקזאמענירטע רעליגיע-לערער באַקומען רעכט ביז סוף יאָר', די אידישע שטימע, 6.2.1931, עמ' 8; איציקאָוויץ, 1931, עמ' 42–43). ראוי לציין שהרב קטץ נזכר בתפקיד יושב ראש ועד הנהלה גם בשנים שלאחר מכן ('חגיגת המחזור השלישי של הגמנסיון לבנות "יבנה" טלז', הנאמן, ח [אב תרפ"ח], עמ' 16).

48 יצחק רפאל הולצברג, יליד קובנה, סיים ב-1912 בהצטיינות את הפקולטות לביולוגיה ולמתמטיקה באוניברסיטת חרקוב, ושימש בה דוצנט לאחר המהפכה הבולשביקית. באותה העת התוודעו אליו שני בניו של הרב יוסף ליב בלוך, זלמן ואברהם יצחק, שנשאו את בנותיו של הגביר המקומי בנימין ביינוש דִיניס, והתגוררו גם כן בחרקוב.

49 ראו גיפֶטער (תשט"ז, עמ' 178) שלא פירט את שמות מותחי הביקורת. בהסתמכו על מקור זה הגדיל כ"ץ (תשל"ט, עמ' 47) את מספרם בלא תימוכין לדבריו.

הימצאותם של בני גרמניה אקדמאים בישיבת טלז לא הייתה מובנת מאליה. בדרך כלל נדירה הייתה הופעתם של תלמידים ילידי אירופה או ארצות הברית בישיבות הליטאיות בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה.⁵⁰ אלה נמצאו בתחום שלטונה או חסותה של האימפריה הרוסית, אשר יחסה ליהודים, ובייחוד לאחר רצח אלכסנדר השני בשנת 1881, העיב על הרגשת הביטחון בה. אפילו זכו הישיבות לפרסום בארצות חוץ, לא מצאו יהודי מקומות אלו לנכון לסכך את שלום בניהם ולשלחם אל "ארץ גזרה". בגישה זו חל שינוי מהותי לאחר המלחמה עד שאפילו הרב ישראל מאיר הכהן ("החפץ חיים"; 1838/9–1933) עמד נפעם מול התופעה:

[...] ורובם הלא מלאו כרסם מקודם בחכמות חיצוניות בבתי הספר שם שמרעילים את מוחו של אדם בעודנו באבו? ! [...] זה מנפלאות השם שדוקא אחרי המלחמה (העולמית הראשונה) וכל המהפכה הרוסית עם כל רעל המינות שמתפזר משם לכל פינות העולם, התעוררו הרבה צעירים יהודיים מכמה ארצות נאורות וגם מגרמניה, שהיא היתה מקור ה"השכלה" שעשתה שמות בין היהדות, לכתת את רגליהם ולבוא לפולין כדי לרוות את צמאונם במעיני התורה בליטא ובפולין. גם יש ביניהם מצויינים ויראי שמים הגונים (וקסמן, תשל"ד, עמ' 422–423).

מגמה חדשה זו לא צמחה יש מאין. אמנם עד למלחמת העולם הראשונה השתדלו רבני גרמניה להיבדל מה"אוסט-יודן" וראו בהם אחים נחותי-דרגה שלא ראוי לבוא בקהלם (ברויאר, תשנ"א, עמ' 59–61). אולם משנפרס שלטון הכיבוש הגרמני על שטחיה של ליטא ורבנים נשלחו אליה מגרמניה לתפקידי שדה התאפשר להם להיחשף באופן בלתי אמצעי לאיכויות המיוחדות של לימוד התורה בה. הם שינו את גישתם המתנכרת מן הקצה אל הקצה ואף דאגו וסייעו לישיבות כגון סלבודקה וגרודנה.⁵¹

50 בשנים שלפני המלחמה נזכרו ב"כנסת ישראל" דסלבודקה בחורים מגרמניה ומאוסטריה (זאָלף, 1945, עמ' 116), ואילו בישיבת רדין – תלמיד מקנדה (המודיע, י"ח אדר תרע"ב, עמ' 1) ושלושה בחורים מהעיר מְמֶל הגרמנית (ישר, תרצ"ז, עמ' 357).
51 כך הרב ד"ר ליאו רוֹזֶנְבֶּאק בסלבודקה (הקמת הישיבה בסלאבודקה, 1916, עמ' 2) וכך הרב ד"ר אָרִיךְ ויִנְטֶר בגרודנה (עפשטיין, תשט"ז, עמ' 292). וראו גם ברויאר, תשנ"א, עמ' 336.

התרשמותם החיובית מהן ומדומותיהן הלכה וחלחלה לאורתודוקסיה הגרמנית, ועם סיום המלחמה החלו רבניה לראות בישיבות הליטאיות הסמוכות מוסדות הכשרה אופטימליים לתפקידי רבנות. בשנות העשרים קיבלה גישה זו חיזוק מגדולי תורה בוגרי הישיבות האלה ובהם הרבנים אברהם אליהו קפלן (1889–1924) ויחיאל יעקב ויינברג (1884–1966) – ראשי הקתדרה התלמודית בסמינר לרבנים הברלינאי – שהוראת התלמוד המיוחדת שלהם המריצה את תלמידיהם לצאת ולהשתלם בהן.⁵² השינויים הגאו-מדיניים תרמו אף הם למגמה זו. לאחר המלחמה נמצאו הישיבות במדינות עצמאיות ומודרניות שאזרחיהן היהודים היו שווי זכויות מבחינות רבות, ולא היה כבר כל חשש לנסוע אליהן ממרכז אירופה כדי ללמוד בהן שנים אחדות. אכן, הרב יוסף ליב בלוך ראה לנכון להיעזר בהימצאותם של יוצאי גרמניה לא מעטים בישיבה, אקדמאים ומהם אף בעלי תואר דוקטור, ולא היסס לשלבם בהוראה בגימנסיה לבנות שהייתה בחסותו.⁵³ ומשנסע מנהל המוסד הזה לביקור בארץ ישראל מילא את מקומו סגנו, בן הישיבה יוצא גרמניה, ד”ר מרדכי בוךר!⁵⁴

52 על הרב אברהם אליהו קפלן (בוגר ישיבות טלז, קלם ו”כנסת ישראל” דסלבודקה) ראו מלצר, תרפ”ט, עמ’ 3; קפלן, תשי”ח, עמ’ 12; ראבינאוויטש, תשל”ד, עמ’ 161, ועל הרב יחיאל יעקב ויינברג (בוגר ישיבות ”כנסת ישראל” דסלבודקה ומיר) – סורסקי, תשל”ח, עמ’ קכד, הערה 22. וראו ברויאר (שם) שציין גם התנגדות של רבנים גרמניים לשליחת הנוער לישיבות ליטא ”פן יידבקו” שם ויתרחקו מן המסורת המערבית”. על תנועה הפוכה של בני ליטא ופולין, כנראה בוגרי ישיבות, לסמינר הרבנים בשנים 1924–1918 ראו Eisner, 1967, p. 41; על שניים כאלה מליטא ראו אליאב והילדסהיימר, תשס”א, עמ’ 67, 91.

53 שמונה-עשר בני גרמניה מופיעים ברשימת תלמידי ישיבת טלז מתקופת 1918–1929 (די וועלט באַריהמטע טעלזער ישיבה אין ליטע, תרפ”ט, עמ’ 8–15).

54 מכתב גלוי של הולצברג אל מערכת העיתון אידישער לעבן, 14.12.1923, עמ’ 5, שבו ציין כי מינוי זמני זה של בורר למנהל אושר במשרד החינוך. מרדכי בורר (1895–1938) מופיע ברשימת תלמידי ישיבת טלז מתקופת 1918–1929 (שם, עמ’ 8), ולימודיו בה משתמעים גם מתודתו לחבריו מהישיבה על הברכות לאירוסיו (אידישער לעבן, 28.12.1923, עמ’ 1). על אודותיו ראו אליאב והילדסהיימר, תשס”א, עמ’ 35.

ד

כאמור, על הרב יוסף ליב בלוך נמתחה ביקורת בעקבות צעדיו יוצאי הדופן גם כששילב לימודי חול במכינה וגם כשהקים את הגימנסיה התורנית לבנות והפנה אליה מורים מתלמידי ישיבתו. אולם נראה שעד מהרה החלה היהדות האורתודוקסית בליטא להפנים את הצורך בהתאמת החינוך לתקופה החדשה שהתאפיינה בתהליכי חילון מהירים מאוד. ואכן, הצעד הבא, ודומה שאף המהפכני ביותר במעורבות הישיבה במוסדות הלימוד שסביבה, כבר בא מן החוץ. הדבר היה כאשר רבנים נכבדים פנו אל הרב יוסף ליב בלוך וביקשו את סיועו לשיקום סמינריון תורני למורים שפעל בקובנה.

כמו שראינו, חסרון המורים היה המכשלה העיקרית ביישום היזמות החינוכיות הנועזות של הנהלת הישיבה הטלזאית.⁵⁵ אף הזכרנו את הרבנים ממשפחת פייבלזון אשר כבר בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה העלו על נס את הצורך "ליסד במוקדם האפשרי בית ספר למורים כשרים" (פֵּיּוּלוּזָאָהֶן, תרע"ד, עמ' קלג). אולם בתקופת המלחמה גלו רוב רבניו של פלך קובנה אל פנים רוסיה ולאוקראינה, ולא נמצאו מנהיגים רוחניים מתאימים שיכולים היו להוסיף ולדון בנושא זה. את התפקיד קיבלו עליהם "צעירי ישראל", שחשו בכל עצמתה של העזובה החינוכית (שי, תרפ"ט, עמ' 12).⁵⁶ בשלהי 1919 החליטה ועידתם הארצית הראשונה, שהתקיימה בעיר קובנה, להתחיל בהגשמת המשימה הראשונה שהייתה חרותה על דגלם – הפצת דעת תורה וערכיה הרוחניים, ולייסד לצורך כך קורסים חד-שנתיים למורים תורניים. אלה נפתחו בקובנה בתחילת שנת 1920 בראשות ד"ר ליאו דויטשְלַנְדֶר (1888–1935), יועץ במיניסטרוֹן היהודי של ממשלת ליטא, ובניהולו בפועל של יצחק שמואלביץ' הנזכר. משהוקמה באותה

55 בעיה זו לא הייתה ייחודית לטלו בפרט ולליטא בכלל. גם בפולין הורגש חוסר במורים תורניים בעלי תעודות רשמיות, שמנע את הגדלת מספרן של גימנסיות "יבנה" בה (מפעולות ההסתדרות "יבנה" שעל יד ה"מזרחי" בפולניא, תרצ"ז, עמ' 8, 13). יתר על כן, היא אף לא הייתה אפיינית לזרמים האורתודוקסיים בלבד ועל כך ראו ברודא, תרפ"ג, עמ' 811; טשארנא, תרפ"ב, עמ' 7; רבינוביץ, תשל"ב, עמ' 158.

56 לתקנות "צעירי ישראל" ראו הסתדרות "צעירי ישראל", 1919, עמ' 1.

שנה הסתדרות "יבנה" היא קיבלה את הקורסים לחסותה. ברם, הם לא יכלו לספק את הביקוש, ומיד עם סיום המחזור הראשון בפסח 1921 ייסדה "יבנה" סמינריון רשמי למורים בקובנה שנועד להכשיר לבתי הספר היסודיים שלה מורים בעלי תודעה תורנית (עציון [האָלצבערג], תשכ"ה, עמ' 356–358).⁵⁷

בתכנית הלימודים של הסמינריון היו מקצועות עיוניים ופדגוגיים שנדרשו להכנה מיטבית למקצוע ההוראה. אולם נראה שחניכיו אשר היו ברובם יוצאי ישיבות, חוו מעבר חד מדיי מלימודים ישיבתיים ללימודי חול מלאים ואף שינוי אווירה חריף. עד מהרה חשו חברי מרכז "יבנה", ובהם רבנים מפורסמים בליטא כגון רבה של קובנה, הרב אברהם דוֹבֶר שפירא (1871–1943), ראשי שלוש הישיבות הגדולות, וכן הרב אליהו מאיר פייבלזון הנזכר לעיל כי לא עלה בידי הסמינריון להשיג את מטרותיו.⁵⁸

57 דויטשלנדר (תרפ"א) שתלה את הקמת הסמינריון במוגבלות פתרון הקורסים למורים, כתב: "הקריאה הגדולה הנשמעת מכל קצוי ארץ ליטא: הבו לנו מורים! מתגברת מיום ליום, ואין ביכלת של השעורים למורים' המתקיימים על ידי 'צעירי ישראל' בליטא להרגיע את הקריאה הזאת", ותיאר את התנגדותם של ראשי מוסדות האוטונומיה היהודית בליטא ליזמה החדשה, משהתכוונו הם לפתוח סמינריון ממשלתי כללי למורים יהודים (על הניסיון לפתוח סמינריון כזה ועל המחלוקת הפנימית שהתעוררה עקב כך ראו כהן, 1991, עמ' 725). על ההכנות לייסוד סמינריון "יבנה" כתבו גם ליטאי, תר"פ, עמ' 108, וחוזר מרכז "צעירי ישראל", תרפ"א, עמ' 1. ראוי לציין שהיה זה הניסיון המוצלח היחיד של מיעוט לאומי בליטא להקים סמינריון למורים (Kaubrys, 2002, p. 148), ומפתיע שהוא לא נזכר במפורש בפרסום ערציאונגס געזעלשאַפֿט 'יבנה' אין ליטע (תרפ"ג) שפירט את הישגי "יבנה" ואף כתב על החוסר הגדול במורים ועל הפתרונות המידיים שנקט המרכז (עמ' 9–10); תופעה תמוהה זו נצפית גם בידיעות של מרכז "יבנה" בעיתון אידישער לעבן כגון בכתבות: 'ידיעות פֿון "יבנה": הכשרת מורים', 17.4.1923, עמ' 4; 20.5.1923, עמ' 7, או במאמר 'רעזאָלוציעס', 4.5.1923, עמ' 3–4.

58 כך ב'דער לערער סעמינאַר "יבנה"', אידישער לעבן, 1.2.1924, עמ' 2 (בתרגום שלי מידיש): "הניסוי שנעשה עם סמינר כזה בקובנה לא הביא לידי התוצאות המקווות, שכן המקום והתנאים האחרים לא התאימו לכך", וכך מפורשות מפי נציג "צעירי ישראל", "יא טוֹרְקֶץ": "יסודו [צעירי ישראל] שעורים למורים וסמינר, ולא הצליחו" (הכנוס של חניכי ביהמ"ד למורים "יבנה" בטלז, תרפ"ח, עמ' 13).

הם הגיעו למסקנה שהצלחתו של מוסד זה תלויה בעיקר בסביבה תורנית תומכת שהייתה אמורה להקל את מעברו של התלמיד מהעולם הישיבתי לחינוכי ולהבהיר לו כי במרכזם של שני עולמות אלו עמדו ערכים זהים של תורה ואמונה. בחפשמ מתכונת חדשה לסמינריון מצאו ראשי "יבנה" לנכון להפקיד את האפוטרופסות עליו בידי הרב יוסף ליב בלוך, ובעיירה טלז, בעלת האווירה התורנית, ראו את המקום האידיאלי ליצירת אותה הרמוניה לימודית ונפשית שהייתה אמורה להניב את התוצאה המקווה.⁵⁹ נראה שהם אף העלו את הצעתם על שולחנה של אגודת הרבנים בליטא (דין וחשבון של הנהלת הסמינריון, תרצ"ז),⁶⁰ והרב בלוך נעתר לפניית עמיתיו והסכים להוסיף גם את הסמינריון אל רשימת המוסדות שבפיקוחו (עציון

59 ראו 'גיט אונזערע קינדער דערציער!', אידישער לעבן, 28.3.1924, עמ' 5. הד לניסיונות מוקדמים ליצור מתכונת חדשה לסמינריון אפשר לראות בידיעה העיתונאית 'רעזאָלוציעס' (אידישער לעבן, 4.5.1923, עמ' 3-4) שציינה החלטה של "צעירי ישראל" מיד לייסד קורסי מורים בטלז. באותה העת פעלו בעיירה קורסי הכשרה למורות, שנוסדו בידי "צעירי ישראל" באביב 1922 (ערציאונגס געזעלשאַפֿט "יבנה" אין ליטע, תרפ"ג, עמ' 11; וראו מודעות באידישער לעבן על אודותם [2.2.1922, עמ' 4] ועל פתיחתם בחודש מרס [8.3.1922, עמ' 4]). ראוי לשים לב כי בין חברי ועד הפועל והוועדה הפדגוגית של מרכז "יבנה" היו ראשי ישיבת סלבודקה, הרבנים משה מרדכי אפשטיין וברוך הורביץ, ובין חברי המועצה שלו – ראש ישיבת פוניבז', הרב יוסף כהנמן, והרב יוסף ליב בלוך עצמו (ערציאונגס געזעלשאַפֿט "יבנה" אין ליטע, שם, עמ' 19-20).

60 וכך גם כתב כ"ץ (תשל"ט, עמ' 45), בלא ציון מקורותיו.

[האָלצבערג], תשכ"ה, עמ' 358).⁶¹ חנוכתו של הסמינריון המחודש נערכה בשלהי 1923, ולמנהלו נבחר יצחק רפאל הולצברג.⁶² ההכרעה לקבל לחסותו את הסמינריון לא באה לרב בלוך בנקל, והוא הרבה להתלבט בה, כמו שהעיד עליו יצחק שמואלביץ' בכינוס בוגרים כעבור כמה שנים:

המוסד הזה נבנה כאן רק בהסכמתו ותחת הפקחתו העליונה של אדמו"ר מרא דאתרא הגאב"ד דטלז שליט"א. אוכל למסור לכם בכמה פקפוקים והסוסים עלה לרבנו עד שהחליט לתת את הסכמתו להעביר את המוסד לטלז על יד הישיבה הקדושה דפה (הכנוס של חניכי ביהמ"ד למורים "יבנה" בטלז, תרפ"ח, עמ' 13).

61 וראו גם בלאָך (1951, עמ' 628) שנמנע מלפרש את סיבת המעבר ונימקו ברצון להעמיד את הסמינריון בהשפעת הרב יוסף ליב בלוך וישיבתו; וכן רוטשטיין (תשי"ט, עמ' 316) שהאיר את המעבר מזווית "חיובית" יותר בכתבו כי מורי הסמינריון בוגרי ישיבת טלז הם שהניעו את מעברו לטלז כדי להדק עוד יותר את הקשרים בינו ובין הישיבה המקומית. ידיעות ראשונות על ההעברה הופיעו בעיתון אידישער לעבן: 'בית-המדרש למורים "יבנה"' (10.9.1923, עמ' 7) שדיווח כי על פי החלטת מרכז "יבנה" ובאישור משרד החינוך יועבר הסמינריון לטלז ויאורגן בה מחדש; מודעה על רישום אליו של בחורים מבני 16 ומעלה, 24.9.1923, עמ' 1.

62 ראו 'זיצונג פֿון צענטראַל-קאָמיטעט פֿאַרן ביהמ"ד למורים "יבנה"', אידישער לעבן, 1.8.1924, עמ' 3. על פי 'צו דער ווידערעפֿנונג פֿון לערער סעמינאַר "יבנה" אין טעלז' (שם, 14.12.1923, עמ' 2) משתמע שהולצברג מונה תחילה למנהל זמני. לאחר הקמתו של הסמינריון בטלז הופסקו בה קורסי ההכשרה למורות, וחניכותיהם היו אמורות להצטרף למוסד החדש ככיתה נפרדת (שם). ואכן 'זיצונג פֿון צענטראַל-קאָמיטעט פֿאַרן ביהמ"ד למורים "יבנה"' (שם) ציין כי בכיתת המורות למדו עשרים חניכות שאמורות היו לסיים את לימודיהן בתוך שנה. צירופן זה אף השפיע על שמו של המוסד והוא היה ל"בית מדרש למורים ומורות 'יבנה' בליטא" וכך הופיע במסמכיו הרשמיים כגון תמונת מחזור משנת תרפ"ה של שתיים עשרה מורות בוגרות (אולייסקי, תשל"ב, עמ' 176 ב) או דין וחשבון של הנהלת הסמינריון, תרצ"ז. דומה אפוא שחלה תמורה גדולה בתפיסות העולם של הנוגעים בדבר, שכן השוו דויטשלנדר (תרפ"א) שכמה שנים קודם לכן כתב בעניין הכוונה לייסד סמינריון למורים בקובנה: "בלעדי זאת, הננו נכונים לפתוח בקרוב 'שעורים למורות', יען כי להכניס תלמידות להסמינר אי אפשר מפני טעמים שונים".

נראה שהרב יוסף ליב בלוך החליט כך לאחר שמצא במוסד זה פתרון מיטבי לאלה מתלמידי שחסרו יכולת למדנית מופלגת וחשש שיאבדו את דרכם כשיצאו מהישיבה.⁶³ בהכשרתם להוראה בבתי ספר של "יבנה" הוא חשב להבטיח את הישגותם בעולם המסורתי גם לאחר סיום לימודיהם ומעברם לחיי המעשה.⁶⁴ דא עקא, הסמינריון בן ארבע הכיתות הקביל לכיתות העליונות של גימנסיות ליטא, ומן הבאים בשעריו נדרשה רמה של בוגרי ארבע שנות לימוד ראשונות בגימנסיה – השכלה שחסרה לרוב תלמידי הישיבה. אולם גם לבעיה זו נמצא פתרון משהוקמה לצד הסמינריון כיתת מכינה להכשרה מקדימה של תלמידים, שבעיקרה נדרשה לבני הישיבה (עציון [האָלצבערג], תשכ"ה, עמ' 359).⁶⁵

הרב בלוך היה ער לחסרונות הסמינריון שנסגר בקובנה, והוא פנה לשינויים מהותיים באופן הניהול ובתכנית הלימודים של המוסד המחודש בעיירתו. הוא קבע בו משרה חדשה – ר"מ-מנהל רוחני – ומינה לתפקיד

63 ואולי הד לכך ימצא אצל כ"ץ (תשל"ט, עמ' 45–46) שייחס לרב בלוך את הדברים האלה בעת הפתיחה החגיגית של הסמינריון בטלז: "לכאורה מה לי ולמוסד כזה? הרי העיקר הוא לימוד התורה ולמה לעזוב מקור מים חיים לחצוב בארות נשברים? אולם מצד שני, מי שרואה את עצמו מוכשר להיות מורה לבתי ספר – יש גם בזה משימה גדולה [...] וגם הם, הלומדים במוסד זה, נקראים תלמידים לתורה". מלבד אי דיוקן בתאריך לא ציין כ"ץ את מקורו, אף שבאמת הרב בלוך הוא אשר פתח את חגיגות החנוכה של הסמינריון (גיט אונזערע קינדער דערציער!), אידישער לעבן, 28.3.1924, עמ' 5).

64 וראו עציון (האָלצבערג) (תשכ"ה, עמ' 360) שציין כי עמידה בבחינות הגמר הממשלתיות העניקה לבוגרי הסמינריון תעודת הוראה בבתי ספר יסודיים.

65 דרישות-הקדם של הסמינריון הופיעו במפורש במודעתו, הנאמן, כה [אייר תר"ץ], עמ' 17. שלא כסמינריון לא זכו שיעורי ההכנה להכרה רשמית של משרד החינוך (דין וחשבון של הנהלת הסמינריון, תרצ"ז). וראו 'דער לערער סעמינאַר "יבנה"' (אידישער לעבן, 1.2.1924, עמ' 2) שכתב כי רוב התלמידים של הסמינריון היו בני ישיבות שקיבלו מראשיהם רשות להצטרף למוסד זה. ואכן, במודעה של הסמינריון על פתיחת שיעורי הכנה צוין ש"רצויים בעלי הכשרה קודמת בישיבה" (די אידישע שטימע, 14.12.1931, עמ' 1).

זה את גיסו, הרב יצחק אליעזר הירשוביץ (1870–1941),⁶⁶ שהיה בעל ניסיון ישיבתי עשיר. כבר בתחילת המאה העשרים שימש ר"מ בישיבת טלז לתקופה קצרה, בעת המלחמה – ראש ישיבות סְמילוביץ'-אֵיהוּמָן, ולאחריה – ר"מ במכינה של ישיבת סלבודקה. ואכן, הרב הירשוביץ החל בהרצאת חידושי תורה ושיחות מוסר פעמיים בשבוע, כנהוג בישיבות, ואילו שעות לפני הצהריים של יתר הימים יוחדו בסמינריון ללימודי הלכה ותלמוד עצמיים. עוד חיזוק תורני קיבלו החניכים מהשתתפות בשיעוריו הכלליים של הרב בלוך בישיבה, שאליהם הוזמנו מדי פעם בפעם.⁶⁷ כך עטה הסמינריון עד מהרה צביון ישיבתי מובהק והיה למעשה לאחד ממוסדותיה התורניים של ישיבת טלז.⁶⁸

רוח ישיבתית זו נשמרה גם לאחר תקופתו של הרב הירשוביץ, כשהמנהלים הרוחניים אשר שימשו בסמינריון הוסיפו להיות ממשפחת "בית הרב" (גיפֿטער, תש"ז, עמ' 178; עציון, שם, עמ' 359–360).⁶⁹ יתרה מזו, ברבות הימים חל שינוי בתפיסתו של הרב יוסף ליב בלוך, והוא החל לראות בסמינריון למורים לא רק פתרון תעסוקתי למקצת תלמידיו אלא אמצעי חשוב ויעיל לפיזורם בין בתי הספר היסודיים של "יבנה" כדי למשוך את הבוגרים הצעירים ללימודים ישיבתיים. למשימה תעמולתית זו כבר נדרש להקצות את הטובים בתלמידיו דווקא, שאמנם הוכוונו להסב את כישרונותיהם יוצאי הדופן אל תחום ההוראה וההשפעה (עציון, שם, עמ' 362).⁷⁰

66 על פי 'צו דער ווידערעפֿנונג פֿון לערער סעמינאַר "יבנה" אין טעלז', אידישער לעבן, 14.12.1923, עמ' 2.

67 ראו 'גיט אונזערע קינדער דערציער!', שם, 28.3.1924, עמ' 5, שציין כי מלבד תלמוד לימד הרב הירשוביץ גם תנ"ך והיסטוריה יהודית (ואכן, ב-1929 פרסם ספר היסטוריה [הירשוביץ, תרפ"ט]).

68 הישיבה אף שימשה נציגת הסמינריון כלפי חוץ כגון בקבלת כספי תמיכה בעבורו (בלאָך, תש"א).

69 אחרי הרב הירשוביץ כיהנו חתנו של הרב יוסף ליב בלוך, אברהם מרדכי נְסֶלֶר, ועוד גיס של הרב יצחק בלוך, שמואל חיים דֵינֵיס.

70 וראו ווישיניצר (תשי"ב, עמ' 607) שציין כי רק לבוגרי הכיתה השלישית של הישיבה התאפשר להתקבל לסמינריון.

אכן, רוב חניכי הסמינריון היו מתלמידי ישיבת תלז שראו את ייעודם בעבודה בבתי הספר היסודיים (גיפֿטער, תשט"ז, עמ' 178; עזיון, שם, עמ' 359).⁷¹ קליטתם המוצלחת של בוגרי המחזור הראשון בעירות ליטא אף זיכתה לבסוף את פועלו של הרב יוסף ליב בלוך להכרה ולהוקרה פומבית מצד חבריו במרכז "יבנה", כמו שביטא זאת רבה של יִנְבֵּה ומראשי מרכז זה, הרב חיים יצחק סילִמָן (1877–1930): "רק עכשיו אנו יכולים לאמר: מורינו הם יהודים חרדים. יחזק נא ה' את הגאב'ד דטלז ויצליחהו בפעולותיו הכבירות" (ועידת מרכז "יבנה", תרפ"ח, עמ' 14).⁷²

ה

הרב יוסף ליב בלוך נפטר בשלהי 1929. את הכרתו בצורך ההולך ומחריף בהשפעה תורנית נרחבת הוא ביטא בדברים שהשמיע לבניו לפני פטירתו, כמו שסיפר בנו הרב אברהם יצחק:

לנו תלמידי רבנו הגדול [...] דרך עבודתנו היא על פי מה ששמענו מרבנו בימיו האחרונים ש"צואה" נכללת בהם בעדנו [...] שנשתדל להפיץ את דעות האמת בעולם, לא לרכז את האמת בחוג צר קטן, רק שמטרתנו ומגמתנו תהיה לקדש שם שמים בעולם להפיצו כחבל (בלוך, תשל"ו, עמ' 238).⁷³

71 וראו לעיל, הערה 65.

72 הדברים נאמרו בסיום ועידת מרכז "יבנה", שהתקיימה ב-14–15 בנובמבר 1927, ודומה שהם ביטאו גם את דעת שאר הנוכחים שהיו חלוקים במרוצת הוועידה בעניין ייעודיה של "יבנה", והצליחו להגיע להסכמות רק לאחר דיונים סוערים. על קליטתם המוצלחת של עשרים ושישה בוגרי הסמינריון הראשונים אפשר ללמוד מתוך הדיווח מוועידה זו (ועידת מרכז "יבנה", תרפ"ח, עמ' 14): "לשכת המרכז עבדה עבודה קשה מאד בסדור המורים האלה על משרותיהם, וברוך השם כל המורים האלה הסתדרו כבר ומפלים מקבלים אנו ידיעות טובות ומשמחות על דבר טיב עבודתם והנהגתם [...] והנה נתקבלו המורים שלנו בכבוד גדול בעשרים וארבע ערים ועיריות על ידי הורי הילדים".

73 מתוך הספרו על אביו. דברים ברוח דומה, בעדות של הבן הצעיר, הרב אליהו מאיר, ראו בלאך, 1951, עמ' 628, ואכן, כך הוא פירש במקום אחר את המשימה שהטיל עליו אביו: "כי במות רבינו, נר ישראל, עברה התעודה הרוממה הזאת אלינו, תלמידיו [...] נמלא את תעודתנו הנשגבה לקדש שם שמים ולהאיר עיני יושבי תבל באור התורה והדעת!" (בלוך, תרצ"א, עמ' 4).

הרב אברהם יצחק בלוך, שהתמנה במקום אביו הן ברבנות טלז הן בישיבה, ראה מתפקידו להוסיף ולהתמיד בדרך שהתווה האב ואף לפעול ביתר שאת להעמקת השפעתה של הישיבה על החינוך התורני בליטא. דומה שבעיית המחסור במורים הלכה ונפתרה באמצעות הסמינריון הטלזאי, שמבין כתליו יצאו מדי שנה כשלושים בוגרים.⁷⁴ הבעיה שנראתה בוערת יותר בימיו הייתה המשך לימודיהם של מסיימי בית הספר היסודי מזרם "יבנה". השיפור באיכות מוריו לא היה בו כדי למנוע את השפעת הסביבה החילונית על הבוגרים, ורבים מהם זנחו את החינוך התורני שקיבלו בבית ספרם (כ"ץ, תש"ך, עמ' 240).⁷⁵ הרב אברהם יצחק בלוך הבין כי כל השפעה גם של המצוינים שבתלמידיו הייתה עלולה להתמוסס בלא "ישיבות קטנות" רבות ונגישות לבוגרי "יבנה" הצעירים,⁷⁶ וכבר ב-1931 יסד "ועד להפצת תורה" מבין הוותיקים בני הכיתה הרביעית בישיבה. תפקידו של ועד זה היה לפרוס רשת של "ישיבות קטנות" בעיירות ליטא כדי לקלוט בהן את בוגרי "יבנה" המקומיים בטרם יצאו לרחוב ולהכשירם ללימודים ישיבתיים

74 ראו הערה 72 לעיל. על סכנה להמשך קיום הסמינריון כעבור חמש שנים ראו (Kaubrys 2002, p. 149) שציטט ממכתב מרכז "יבנה" אל משרד החינוך מ-24.5.1935, ובו בקשה שלא נענתה להעביר את הסמינריון (חזרה) לקובנה ולקבל מימון להחזקתו. דברי קאובריס חסרי ציון מקור, ואם אמנם הייתה פנייה כזו נראה שהיא באה בעקבות הפסקת התמיכה הממשלתית בסמינריון בשנת 1935 בסך ארבעת אלפים דולר (ראו Jews of Lithuania, 1944, p. 6).

75 אמנם כ"ץ לא ציין בדבריו את בתי הספר של "יבנה", אך ברור שאליהם כוונתו. מציאות זו משתקפת גם מעדות הרב נחום ברונוזניק (ירושלים, 19.11.03) על חבריו מבית הספר "יבנה" שבעיירתו יבנה.

76 אכן, כך הוגדרה מטרתה של "יבנה": "שכל מוסדותיה יכשירו את חניכיהם ללמוד התורה בישיבות" (ועידת מרכז "יבנה", תרפ"ח, עמ' 14; ברוח דומה גם אצל איציקאווין, 1931, עמ' 23), ובקלם נזכרה השתדלות של מורים להשיג מטרה זו (הנאמן, ה [אייר תרפ"ח], עמ' 17). על מצבן הכלכלי העגום של "ישיבות קטנות" באותה העת ועל ההכרח לשדר מערכות בתחום זה ראו גשן, תרפ"ח, עמ' 13. הצורך בהקמת עוד ישיבות כאלה עלה באספת אגודת הרבנים הליטאית ב-1926; באספתה בשלהי 1929 אף הודגשה חיוניות קיומן בכל מחוז במדינה, וביסוסן הכלכלי הופקד בידי ועד ישיבות ארצי חדש (איציקאווין, שם, עמ' 19, 22).

מתקדמים – בעיקר בישיבת טלז.⁷⁷ שיטת הפעולה של הוועד הייתה פשוטה: לאחר הקמתה של "ישיבה קטנה" חדשה הועמד בראשה אחד מחבריו, והוא שניהל אותה כל "זמן" הלימוד, ול"זמן" הבא נשלח להחליפו בחור אחר מהוועד. באופן זה נוסדו ברחבי ליטא "ישיבות קטנות" רבות, והנכבדה שבהן בהיקפה הייתה בעיירה אוֹטְיֵן, שבגלל מספר התלמידים בה, כשבעים, נדרשו שני בחורים לעמוד בראשותה בכל "זמן" (גיֶפֶטער, תשט"ז, עמ' 184).⁷⁸

שיטה זו לא הייתה חידוש בעולם הישיבות ונהגה זה שנים בתנועת נובֶרְדוּק – מעברו האחר של גבול ליטא. בקרב ראשי ישיבותיה של תנועה זו שרתה תחושה דומה שהנוער היהודי בפולין מתרחק מעולם התורה, ובשנת 1924 יצא ביטאונה, "אור המוסר", בקריאה מפורשת לחזור ולנקוט את השיטות הנושנות של ההתפשטות המרחבית שנהגה בנוברדוק כבר לפני מלחמת העולם הראשונה ובמהלכה:⁷⁹

ועתה הגיעה השעה להתחזק ולעמוד בפרץ, לבנות ולנטוע בתי ישיבות להתרוממות קרן התורה והיראה בכל תפוצות ישראל, כי מה בערי רוססיה ואוקראינה – מקום הרשע והרדיפות על דת קדשנו – בכל זאת עמדה תורת הקודש להגן על לומדיה ולהציל בני הנעורים מכליון חרוץ חס ושלום, על אחת כמה וכמה במדינתנו [פולין], אשר הבחירה והאפשריות בידינו לפעול ולהרביץ תורה ויראה [בה] באין מוחה, החובה מוטלת בעת כזאת להוסיף עוז ותעצומות להרבצת התורה ולהציל בני הנעורים הנלכדים במצודות הח'פשים למיתה, רחמנא ליצלן (אור המוסר, ח [תרפ"ד], עמ' נד).

אכן, באספות נוברדוקאיות כלל-תנועתיות בשנת 1924 התקבלה החלטה להטיל על כל ישיבה מרכזית משימת ייסוד של "ישיבות קטנות" (שם, ט

77 גיֶפֶטער (תשט"ז, עמ' 184) ציין שהקמת הוועד הייתה פרי יזמתם של בני הכיתה הרביעית, אך ברור שפעילות זו לא הייתה נעשית לולא אישורו של ראש הישיבה. אכן רוטשטיין (תשי"ט, עמ' 316) ראה בוועד את פרי יזמתו של הרב אברהם יצחק בלוך. ועד זה נזכר גם אצל נתנוביץ', תשמ"ד/א, עמ' 64.

78 לעומתו ראו בלאך (1951, עמ' 629) שכתב כי השליחות של כל חבר ועד הייתה לשנה.

79 על שיטות התפשטות אלו ראו קליבנסקי, תשס"ט, עמ' 52, 74–75.

[תרפ”ה], עמ’ מב).⁸⁰ שיטת ההקמה נשענה על תלמידים ותיקים שכבר הראו את יכולתם והתנסו בהלכות השפעה ופדגוגיה. בכל שישה חדשים – בחול המועד של סוכות ופסח – הם נבחרו לייסד ישיבות חדשות, והקדישו לביסוסן כמה חדשים (נעקריטש, תשט”ז, עמ’ 267). הדמיון המפתיע לשיטה הנזכרת של ה”ועד להפצת תורה” אומר דרשני ועשוי ללמד על ניסיונה של ישיבת טלז לאמץ דרכי פעולה נוברדוקאיות, אשר שמען הגיע עד ליטא.⁸¹ אמנם כמעט אין מקום להשוואה בין טלז לנוברדוק מבחינת מאפייני הלימוד ושיטות המוסר בהן, אך בכל זאת אפשר למצוא קווי דמיון בתפיסת ההשפעה וניסיונות ברוח דומה לגייס את הנוער אל שורותיה.⁸²

80 באותה שנה היו לתנועת נוברדוק שלוש ישיבות מרכזיות: ביאליסטוק, ורשה ומזריץ’ דליטא.

81 “אור המוסר”, שבשנות העשרים יצא לאור בפטריקוב שבפולין, הופץ בקובנה בידי הרב אביגדור מִנְקֵבִיץ’, ראש ישיבת “אור החיים” המקומית, באמצעות פרסומו בעיתונות האורתודוקסית בליטא (ראו אידישער לעבן, 7.10.1924, עמ’ 1; הנאמן, ט [אלול תרפ”ח], עמ’ 17).

82 כמו במקרים רבים של התלהבות ראשונית ואף הצלחה בולטת חוו הן תנועת נוברדוק הן ישיבת טלז שקיעה מסוימת בפעילות ההפצה שלהן. השקיעה נבעה מהצורך בתחזוק המתמיד של “הישיבות הקטנות”, שמספרן הלך ועלה במרוצת השנים, ומיידה בהתלהבות התלמידים הבכירים לשהות זמן ממושך מחוץ לכותלי ישיבתם – בעיות שהיו משותפות לישיבות משני צדי הגבול המדיני. הבעיות בנוברדוק נזכרו באור המוסר, י (תרפ”ו), עמ’ סג, ועולות גם מעדות שמואל בן-ארצי (ירושלים, 11.5.04). בעקבות הידלדלות חלק מ”הישיבות הקטנות” אף הוקם בישיבת נוברדוק בביאליסטוק, כנראה באמצע שנות השלושים, “ועד הרבצת תורה” (!) שהחל לשלוח מדי “זמן” את חבריו לעיירות, ואלה גייסו בהן עשרות נערים לישיבות קיימות, ואף הקימו חדשות (חוברת לקראת האספה, תרצ”ז, עמ’ [11]; שם הוועד הופיע בסמליל של כמה ממכתבי תלמיד הישיבה, יהודה לִיב קוגן, לבני משפחתו, משלהי שנות השלושים [אוסף משפחת קוגן]). בעדות הרב נחום ברונזניק על ישיבת טלז (לעיל, הערה 75) הוא אמנם אישר כי בחורים מבוגרים נשלחו במחצית השנייה של שנות השלושים להפיץ תורה בעיירות, אולם לא ראה בכך פעילות מאורגנת ושיטתית. גם אם הוסיף ה”ועד להפצת תורה” הטלזאי להתקיים באותן שנים, לא נמצא אפוא הד לפעולותיו בקרב תלמידי הישיבה הצעירים.

סיכום

שלבי ההתפתחות המתוארת של החינוך התורני החוץ-ישיבתי בטלז מוכיחים כי לרב יוסף ליב בלוך לא הייתה משנה סדורה מראש להקמתו. בהיותו שמרן מטבעו הפנה את עיקר מרצו לחינוך ישיבתי, וכך נהג הן בעודו בטלז בשלהי המאה הי"ט הן כשקיבל לידי את רבנויות ווֹרְנָה וּשְׁדֵבָה בייסודו ישיבות בשתייהן (כ"ץ, תשל"ט, עמ' 28–29; שולמן, תשכ"ה, עמ' 142). אולם התמורות המדיניות והחברתיות המהירות בליטא הניעו אותו להתאים את תפיסותיו למציאות המתפתחת וליוזם פתרונות מקומיים שבעיניו היו הכרחיים לשעתם.⁸³ דומה שבאוטונומיה הלאומית אשר קיבלו היהודים בראשית עצמאותה של ליטא הוא ראה מפתח ואמצעי להשפעה על מציאות זו, וכך העיד אחד מחברי "צעירי ישראל" בטלז: "וכבר אז היתה הדרך מסוימה לפנינו, מתנה לנו על ידי אדמו"ר הגאון מרן שליט"א: כל האוטונומיה שלנו פרושה – חנוך יהודי טהור, והשאר מזויף מתוכו!" (זק, תרפ"ח, עמ' 7).⁸⁴ אמנם מקצת פתרונותיו יוצאי הדופן לא התקבלו באהדה בחלקים מהציבור האורתודוקסי, אך בהיותו בעל אופי עקשני לא נרתע מביקורת זו.⁸⁵ גולת הכותרת בפעילותו באה על ביטוייה כשעשה את הישיבה לאמצעי רב-חשיבות בכיסוסם וכייצובם של מוסדות החינוך החדשים שהקים בטלז בשלבו בהם ממנהליה ומתלמידיה. יתרה

83 אמנם היו שראו בכך שניות, כמו שהעיד בנו הרב אברהם יצחק: "דעות שונות ישנן בדבר דרכו של רבנו, הללו אומרים מחזיק בנושנות היה, ובאים האחרים ומסמנים את דרכו בפרוגרסיבינ[ות] ומודרניות" (בלוך, תשל"ו, עמ' 238), אולם כאמור, התפתחות הדרגתית חלה בתפיסותיו.

84 האוטונומיה הלאומית היא שאפשרה הקמתם של בתי ספר יסודיים יהודיים במימון ממשלתי; ואף שלאחר ייסודם הם לא נשארו בתחום אחריות מוסדותיה, השתתפו הקהילות האוטונומיות באופן חלקי בניהולם המקומי (Liekis, 2003, pp. 142–143); גרפונקל, תשל"ב, עמ' 52; תקנות פֶּאָר די שאַפֿונג פֿון בילדונגס קאַמיסיעס ביי די ועדי הקהלות, 1922, עמ' טז-יח). על האוטונומיה הלאומית ועל הברדלי היחס אליה מצד הפלגים בציבור היהודי בליטא ראו, למשל, גרפונקל, שם, עמ' 35–83; דבורז'צקי, Liekis, 2003; 1980.

85 וכמו שהעיד עליו בנו הצעיר: "לא חת מפני כל, כי האמת היתה נר לרגלו" (בלוך, תרצ"א, עמ' 3).

מזו, הישיבה אף ראתה את עצמה ”שומרת המוסר“ של המוסדות האלה ולא נמנעה מלבטא בהם את תפיסות עולמה הלכה למעשה.⁸⁶ הרב אברהם יצחק בלוך הרחיק לכת אף יותר כשישיבתו שימשה לו כלי השפעה על החינוך של הדור הצעיר, והוא הוסיף נדבך של ”ישיבות קטנות“ שהוקמו ונוהלו במישרין בידי תלמידיו הוותיקים. פעילות זו הרחיבה את השפעתה של הישיבה אל מעבר לגבולותיה של טלז ופרסה אותה על פני כל ליטא.⁸⁷ כך הלכה והתפתחה במדינה זו בשנות השלושים מערכת תורנית ממוסדת רב-שלבית. היא החלה בחינוך הבנות שהיו עתידות לשלוח את ילדיהן לבתי הספר של ”יבנה“,⁸⁸ נמשכה בהכשרת מורים תורניים למוסדות האלה וסיימה ב”ישיבות קטנות“ שנועדו לקלוט את הבוגרים הצעירים ולהכינם ללימודים מתקדמים בישיבות ליטא

86 הד לגישה זו יימצא בהחלטות מ-15.3.1931 של אחת מאספות ”אגודת אמת ושלום“ – אגודת חניכים ובוגרים של הישיבה – שקבעה במפורש: ”על האגודה לשום עין מיוחד על המצב במוסדות החנוך הגבוהים דפה, הסמינר והגמנסיון. בשנים עברו היתה האגודה עומדת על המשמר להחזיק את המוסדות, לשכללם ולתקן מה שצריך תקון. בשנים האחרונות כמעט שלא התענינה האגודה בהם והתוצאות המפסידים מזה נכרים וידועים“ (בקהופר, תשנ”ז, ב, עמ’ 22; על אגודה זו ראו הנ”ל, א, עמ’ 3–5). יחסי הגומלין ההדוקים בין הישיבה ובין שאר המוסדות התורניים בטלז יילמדו ממודעת ”דרושים“ של הגימנסיה בטלז למורה מדופלם לגרמנית ולהיסטוריה כללית, שבשוליה הופיע: ”למורה נתנן גם אפשרות השתלמות בתלמוד בישיבה הקדושה דפה“ (הנאמן, טז–יז [אייר–סיון תרפ”ט], עמ’ [41]).

87 מספרן של ”ישיבות קטנות“ אלו הגיע לתשע במקומות: פּלוֹנְגִין, שוול, יְנִישׁוֹק, שְׁדָבָה, מְמֶל, רִסִין, טְבֵרְיָג, וילְקוֹבִישֶׁק ואוֹטְיִן (פֶּאָקטען וועגען דער גרויסער טעלזער ישיבה [ארכיון ישיבה אוניברסיטה, אוסף סנטרל-רליף, תיק 215/12]). וראו כ”ץ (תש”ך, עמ’ 240) שצייגן גם ישיבות בֶּפֶרן ובמֶרְץ. פריסתן זו כיסתה למעשה את כל אורכה של ליטא, אך פרט לישיבה באוֹטְיִן שבמזרח המדינה שכנו היתר במרכז ובמערבה.

88 האימהות כגורם מכריע בסוגיית החינוך התורני מופיעה בדבריה של בוגרת גימנסיות טלז בלומה שוורץ: ”תפקידה הכי חשוב של האשה הוא החנוך – בנין בית ישראל. אולם מסרו לידה את החנוך ולא נתנו לה את היכלת לחנך [...] היראים עוזבים את בניהם ובנותיהם לנשיהם והללו מחנכות אותם כפי הכשרתן וכחן. התהום הגדולה שבין האבות והבנים הוא פרי החנוך הזה [...] בבתי ספר כאלה תרפ”ש לה [איפה] בת ישראל את ההכנה הרוחנית הדרושה למלוא תפקידה הקדוש בחייה העתידים“ (שבת, תרפ”ח, עמ’ 13). כן ראו וואלק, תרפ”ב, עמ’ 6; רוטשטיין, תשי”ט, עמ’ 316.

המפורסמות. יזמותיהם החדשניות והעקיבות של ראשי ישיבת טלז יצרו אפוא מערכת חינוך שלמה, והיא נתנה בידי המשפחה היהודית המסורתית בליטא את הכלים הדרושים להבטחת עתידם של ילדיה בעולם הדתי.

מקורות

- "אגודת ישראל" ברוסיה ופולין (תרע"ג). הדרך (פפד"מ), אדר ב, עמ' 5–6.
 אויערבך, נ"ר (מהדיר) (תשמ"ב). זכרונות הרב משה אויערבך זצ"ל. ירושלים: המעין.
 אולייסקי, י', ואח' (עורכים) (תשל"ב). יהדות ליטא, ב. תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא בישראל.
 איציקאוויץ, ד' (1931). חוקים, אנסטרוקציות, חוזרים והחלטות הנוגעים לדת ישראל והנהלת המטריקציה בליטא. קובנה: ועד הפועל דרבני ליטא.
 אל אחינו בני ישראל (תרפ"ו). מאת הנהלת המכינה "אהל משה" מכ"ח בניסן. ארכיון ישיבה אוניברסיטה, אוסף סנטרל-רליף, תיק 129/8.
 אליאב, מ', והילדסהיימר, ע' (תשס"א). בית המדרש לרבנים בברלין 1873–1938: הרקע להקמתו ותלמידיו במרוצת השנים. מהדורה שנייה, מתוקנת ומורחבת. ירושלים: מכון ליאו בק.
 אסף, ש' (תשי"ד). שנות הלמודים שלי בישיבת טלז (תרס"ה–תרס"ח). העבר, ב, עמ' 34–45.
 בלאך, י"ל (תרע"ג). מכתבו למערכת מו' ויחי תרע"ג. הדרך (פפד"מ), שבט, עמ' 4.
 בלאך, א"מ (תש"א). אישורו לסנטרל-רליף מל' בכסלו. ארכיון ישיבה אוניברסיטה, אוסף סנטרל-רליף, תיק 226/6.
 הנ"ל (1951). די טעלזער ישיבה. בתוך: מ' סודארסקי און אנדערע (רעדאקטארן), ליטע, בוך איינס (עמ' 623–630). ניו-יורק: "קולטור-געזעלשאַפֿט פֿון ליטווישע יידן".
 בלוך, א"מ (תרצ"א). הרואה. הנאמן (טלז), כה, עמ' 3–4.
 בלוך, א"י (תשל"ו). האמת והשלום. בתוך: ספר יוכל המאה של ישיבת טלז למלאת מאה שנה ליסוד הישיבה תרל"ה–תשל"ה (עמ' 233–238). ניו-יורק.
 בעל מחשבות [ישראל איזידור אלייטש] (תרע"ח). גראָבין (פרק לתולדות התנועה ה"מוסרית"). העבר, א, עמ' 107–116; ב, עמ' 89–107.
 בקהופר, י"ג (תשנ"ז). אגודת "אמת ושלום" של ישיבת טלז בליטא: מאוצר המכתבים של הרב דב יהודה שחט זצ"ל. המעין, לז, א, עמ' 3–12; ב, עמ' 19–28.
 ברודא, ל' (תרפ"ג). די 2-יאָריקע ייִדישע פעדאָגאָגישע קורסן אין ווילנע. בתוך: ז' רייזען (רעדאקטאָר), פּאָר דער געשיכטע פֿון ווילנע אין די יאָרן פֿון מלחמה און

- אָקּוּפּאַציע (עמ' 811–826). וילנה: היסטאָריש-עטנאָגראַפֿישע געזעלשאַפֿט אויפֿן נאָמען פֿון ש' אַנ-סקי.
- ברויאר, מ' (תשמ"ט). רבנים-דוקטורים בפולין-ליטא בימי הכיבוש הגרמני (1914–1918). כד-אילק, כד-כה, עמ' 117–153.
- הנ"ל (תשנ"א). עדה ודיוקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני (1871–1918). ירושלים: מרכז שזר.
- ברודס, י' (1939). וילנה הציונית ועסקניה: ספר זכרונות ותעודות על פעולות חובבי ציון והציונים בוילנה (משנת 1881–1924). תל-אביב: הסתדרות עולי וילנה והגליל בתל-אביב.
- ברקאי, ב"י (תשס"ה). נחלת בנימין: יומנים. בתוך: ש' ברקאי (עורך), נחלת בנימין ספר זכרון: שיעורים ושיחות ממרנן ורבנן ראשי ישיבות טעלז וסלבודקא-חברון (עמ' 1–150). ירושלים.
- גאָטליב, ש"נ (תרע"ב). ספר אהלי-שם. פינסק.
- ג"ז (1902). הד ערים. המליץ, 25.8.1902, עמ' 1–2.
- גיפֿטער, מ' (תשט"ז). ישיבת טלז. בתוך: ש"ק מירסקי (עורך), מוסדות תורה באירופה כבנינים ובחורבנם (עמ' 169–188). ניו-יורק: עגן על יד ההסתדרות העברית באמריקה.
- גלייכער, מ"י (תשט"ו). דער גאון החינוך. דאָס אידישע וואָרט (ניו-יורק), שבט, עמ' 13, 15.
- גרפונקל, ל' (תשכ"ו). חמישים שנה לגירוש היהודים מפלכי קובנה וקורלאנד. העבר, יג, עמ' 3–9.
- הנ"ל (תשל"ב). מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות. בתוך: י' אולייסקי ואח' (עורכים), יהדות ליטא, ב (עמ' 35–83). תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא בישראל.
- גשן (תרפ"ח). קול הדור. הנאמן (טלז), ח, עמ' 12–13.
- דבורז'צקי, צ' (1980). מאבקה הפוליטי של הציבוריות היהודית בליטא למיסודה האוטונומי בשנים 1918–1922 (ניסוי באוטונומיה). עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל-אביב.
- דויטשלונדר, ל' (תרפ"א). מכתב בחתימתו אל ועד "עזרת תורה" האמריקני מי"ג בטבת. ארכיון ישיבה אוניברסיטה, אוסף סנטרל-רליף, תיק 114/21.
- דין וחשבון מרצים של ישיבת טלז (1938). אל משרד החינוך הליטאי מ-5 באפריל. הארכיון המרכזי הליטאי, תיק 391/4/518, מסמך 81 (תצלומו בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, LI-41, מסמך 81).
- דין וחשבון של הנהלת הסמינריון (תרצ"ז). אל סנטרל-רליף מא' בטבת. ארכיון ישיבה אוניברסיטה, אוסף סנטרל-רליף, תיק 224/10.

דינור, ב' (תשי"ח). בעולם ששקע: זכרונות ורשומות מדרך חיים [תרמ"ד–תרע"ד]. ירושלים: מוסד ביאליק.

ד-ן (תרפ"ט). פרקי חיים: מתולדות רבי אברהם אליהו זצ"ל. הנאמן (טלז), טז–יז, עמ' 13–17.

דרוק, ד' (תרצ"ד). ר' לוי גינצבורג: יחשו, חייו וספריו (תרגום: מ' מייזלש). ניו-יורק. הולצברג (שוחט), ש' (תשמ"ד). יד לטלו עירי. בתוך: י' אלפרוביץ (עורך), ספר טלז (ליטא): מצבת זכרון לקהילה קדושה (עמ' 206–212). תל-אביב: ארגון יוצאי טלז בישראל.

הירשוביץ, י"א (תרפ"ט). הליכות עם עולם: דברי ימי ישראל עפ"י המקורות הראשונים, א. קובנה.

הכנוס של חניכי ביהמ"ד למורים "יבנה" בטלז (תרפ"ח). הנאמן (טלז), ב, עמ' 12–13. הסתדרות "צעירי ישראל" (1919). תכנית. קובנה.

הקמת הישיבה בסלאבודקה (1916). הצפירה, 31.1.1916, עמ' 2.

הררי-ברגר, י' (תשל"ב). צמיחתן של הגימנסיות העבריות בליטא. בתוך: י' אולייסקי ואח' (עורכים), יהדות ליטא, ב (עמ' 132–133). תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא בישראל.

וואלק, פ' (תרפ"ב). תפקידה של האשה בעבודתנו הצבורית. השבוע (קובנה), ב-ג, עמ' 6. ווישינצ'ר, מ' (תשי"ב). חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית (בשנות 1919–1939), פרק שני – הישיבות בליטא העצמאית (ריפובליקה דליטה). תלפיות, ה, ג-ד, עמ' 603–618.

ועד הנהלת הגימנסיה (תרפ"א). מכתבו אל הרב ישראל רוזנברג מ"א בטבת. ארכיון ישיבה אוניברסיטה, אוסף סנטרל-דליף, תיק 114/21.

ועידת מרכז "יבנה" (תרפ"ח). הנאמן (טלז), א, עמ' 13–14.

וקסמן, נ' (תשל"ד). במחיצתו של ה"חפץ חיים" זצ"ל (ארבעים שנה לפטירתו). שנה בשנה, עמ' 419–432.

ורהפטיג, י"א (תש"א). ספר שלמי ירוחם: חדושים וביאורים על הרמב"ם בעניני קדשים. ירושלים.

זאָלף, פ' (1945). אויף פֿרעמדער ערד: בלעטלעך פֿון אַ לעבן. ויניפג.

זאק, ש' (תש"ה). הישיבות בליטא ובפולין. נתיבות החינוך [תל-אביב], עמ' 98–107.

זיו, ב' (תשכ"ט). זכרונות משיבת לידה. העבר, טז, עמ' 81–84.

[זיידמן, ה'] (תשט"ז). הרב ר' אברהם יצחק בלוך – טלז. בתוך: אלה אזכרה – אוסף תולדות קדושי ת"ש–תש"ה, ג (עמ' 26–33). ניו-יורק: המכון לחקר בעיות היהדות החרדית.

זכרון בספר (תרפ"ב). ניו-יורק.

זלקין, מ' (תשס"ז). "שיהיה כולו עברי": רשת החינוך "יבנה" בליטא בין "חינוך חרדי" ל"חינוך עברי". בתוך: ש' גליק (עורך), זכר דבר לעברך: *אסופת מאמרים לזכר דב רפל* (עמ' 121–143). ירושלים: בית הספר לחינוך ע"ש פרופ' פ' חורגין, אוניברסיטת בר-אילן, והמרכז להגות בחינוך היהודי ע"ש ד' רפל, מכללת ליפשיץ.

זק, ח' (תרפ"ח). פרק במלחמת החנוך (ליובל שבע שנים – קדש לד' – ליסוד הגמנסיון לבנות "יבנה" בטלז). *הנאמן (טלז)*, א, עמ' 6–7.

חוכרת לקראת האספה (תרצ"ז). ביאליסטוק: "ההתאגדות" בשיבת "בית-יוסף" ביליסטוק. חוזר מרכז "צעירי ישראל" (תרפ"א). מס' 8 מאדר א'. *ארכיון י"ו אָ, אוסף קהילות ליטא*, תיק 1473, מסמך 67738.

חיין-שמעוני, ל' (1959). *נעכטן (פֿון נאָנטער פֿאַרגאַנגענהייט)*. בואנוס-איירס: אונדזער וואָרט.

חרובי, ש' (1986). *מינהלי הכיבוש הגרמני במזרח אירופה במלחמת-עולם הראשונה ושאלת ה"אוסטיוודן"*. חיפה.

חרל"פ, ל"ר (תשס"ז). ספר רפל – סקירה ממבט אישי – על תפילת נשים ועל מוסדות "יבנה" בטלז, ליטא. *מים מדליו*, 18, עמ' 485–496.

טשארנא, ש"י (תרפ"ב). לתקנת בית ספרנו. *הצפה (קובנה)*, א, עמ' 7.

יאַקובאָוויץ, א' (תרצ"ג). גלוייתו לוועד הישיבות הווילנאי מ"א באדר. *ארכיון י"ו אָ, אוסף ועד הישיבות*, תיק 33.

יהודי (1902). אכסניה של תורה, א: *המליץ*, 9.9.1902, עמ' 1–2; ב: 11.9.1902, עמ' 1.

ירושלמי, א' (1962). *מיערות הצפון עד חורשות הכרמל*. תל-אביב: י"ל פרץ.

ישר, מ"מ (תרצ"ז). דאָס לעבן און שאַפֿען פֿון חפץ-חיים. ניו-יורק.

כהן, ב' (1991). החינוך העברי בליטא העצמאית. בתוך שלו, *יידישע שטעט, שטעטלעך און דאָרפֿישע ייִשובים אין ליטע ביז 1918: היסטאָריש-ביאָגראַפֿישע סקיצעס* (עמ' 719–745). ניו-יורק.

כץ, ב' (תרפ"ג). מכתבו אל ניסן וקסמן מג' באייר. *ארכיון כתבי יד בספריה הלאומית בירושלים, אוסף וקסמן*, תיק 111.

כ"ץ, ד' (תש"ך). סלבודקה, טלז, פוניבז'. בתוך: נ' גורן ואח' (עורכים). *יהדות ליטא*, א (עמ' 226–241). תל-אביב: עם הספר.

כ"ץ, ב' (תשכ"ג). *זכרונות: חמישים שנה בהיסטוריה של יהודי רוסיה* (תרגום: ב' קרוא). תל-אביב: נ' טברסקי.

כ"ץ, ד' (תשכ"ז). *תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה*, ג. תל-אביב: הוצאת ספרים אברהם ציוני.

הנ"ל (תשל"ט). *תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה*, ה. תל-אביב.

- הנ"ל (תשמ"ב). תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה, ב. תל-אביב.
- כ"צמאן א' הכהן (תשנ"ז). הג"ר יהודא ליב גאָרדין זצ"ל – "הגאון מלאָמזא". ישרון, ג, עמ' תרמט–תרעח.
- לונסקי, ח' (תרע"ח). ווילנער קלויזען און דער שולהויף (פריהער און אין דער מלחמה-צייט). בתוך: צ' שאַבאָד (רעדאַקטאָר), ווילנער זאַמעלבוך, ב (עמ' 97–112). וילנה.
- הנ"ל (תרפ"א). מהגיטו הוילנאי: טפוסים וצללים, כתובים לעתות בצרה. וילנה: אגודת-הסופרים והז'ורנליסטים העברים בוילנה.
- ליטאי (תר"פ). מכתב מליטא. הדרך (צידד), י, עמ' 108.
- ליפץ, ד' (תשל"ב). החינוך העברי והתנועה העברית בליטא העצמאית (1920–1940). בתוך: י' אולייסקי ואח' (עורכים), יהדות ליטא, ב (עמ' 113–131). תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא בישראל.
- מכינת טלז (1925). תכנית לימודים מ-20 בדצמבר. הארכיון המרכזי הליטאי, תיק 391/4/502, מסמכים 10–12 (תצלומם בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, LI-40, מסמכים 10–12).
- מלצר, א"ז (תרפ"ט). מכתב למערכת "הנאמן". הנאמן (טלז), טז–יז, עמ' 3.
- מפעולות ההסתדרות "יבנה" שעל יד ה"מזרחי" בפולניא (תרצ"ז). ורשה: הסתדרות "יבנה" בפולניא.
- נון, ח' (1924). פֿון טעלזער חנוך אַרבעט: 3 יאָר טעלזער גימנאַזיע "יבנה" (אַ בריוו פֿון טעלז). אידישער לעבן (קובנה), 8.2.1924, עמ' 4.
- ניר, ש' (תרפ"ט). מרן ר' שמואל אביגדור פֿיווילזאָהן זצוק"ל. הנאמן (טלז), יב, עמ' 8–10.
- נעקריטש, י"ל (תשט"ז). ישיבות נוברדוק. בתוך: ש"ק מירסקי (עורך), מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם (עמ' 247–290). ניו-יורק: עגן על יד ההסתדרות העברית באמריקה.
- נתנוביץ', ש' (תשמ"ד/א). ישיבת טלז. בתוך: י' אלפרוביץ (עורך), ספר טלז (ליטא): מצבת זכרון לקהילה קדושה (עמ' 57–65). תל-אביב: ארגון יוצאי טלז בישראל.
- הנ"ל (תשמ"ד/ב). לתולדות הישוב היהודי בטלז. בתוך: י' אלפרוביץ (עורך), ספר טלז (ליטא): מצבת זכרון לקהילה קדושה (עמ' 21–33). תל-אביב: ארגון יוצאי טלז בישראל.
- סורסקי, א' (תשל"ח). אור אלחנן: סיפור חייו וקצות דרכיו של רבינו הגאון הקדוש רבי אלחנן בונם ווסרמן הי"ד ראש ישיבת "אהל תורה" ברנוביץ', א. לוס-אנג'לס: "הישיבה הק' אור אלחנן".
- סטראז'אס, א', וגולן, ד' (תשל"ח). יהודי ליטא ומדיניות גרמניה כלפי "אדמת אובראוסט" (1915–1918). מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ד, עמ' 301–347.
- סיימון, י' (1922). מכתבו לסיירוס אדלר מ-1 בדצמבר. ארכיון הגוינט בניו-יורק, תיק 232.

עפשטיין, ז' (תשט"ז). ישיבת "שער התורה" בגרודנה. בתוך: ש"ק מירסקי (עורך), *מוסדות תורה באירופה בכנינם ובחורבנם* (עמ' 291–305). ניו-יורק: עגן על יד ההסדרות העברית באמריקה.

עציון (האָלצבערג), י"ר הלוי (תשכ"ה). "יבנה"-שולן אין ליטע. בתוך: ח' לייקאוויטש (רעדאקטאָר), *ליטע, באַנד צוויי* (עמ' 351–368). תל-אביב: י"ל פרץ.

עציון (הולצברג), י"ר הלוי (תשל"ב). הזרם החינוכי "יבנה" בליטא. בתוך: י' אולייסקי ואח' (עורכים), *יהדות ליטא*, ב' (עמ' 160–165). תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא בישראל.

עציון, י"ר הלוי (תש"ן). *חינוך והוראה: מבחר כתבים*. ירושלים: מוסד הרב קוק.

ערציאונגס געזעלשאַפֿט "יבנה" אין ליטע (תרפ"ג). קובנה: "יבנה".

פֿיוולזאַהן, א"מ (תרע"ג). רעיון אגודת ישראל. *הדרך (פפד"מ)*, שבט, עמ' 1–3.

הנ"ל (תרע"ד). נצח ישראל: מאמרים על אדות דברים העומדים ברומו של עמנו. ורשה: חובבי נצח ישראל.

הנ"ל (תרפ"ג). זכרונות מראשית התיסדות מקומות התורה בליטא. *תבונה (פפד"מ)*, ב, ג–ד, עמ' ג–ז.

פישמן, י"ל הכהן (תש"ו). תולדות המזרחי והתפתחותו. בתוך: שלו (עורך), *ספר המזרחי: קובץ לזכר הגאון רבי יצחק יעקב ריינס זצ"ל למלאות שלושים שנה לפטירתו* (עמ' ה–שפא). ירושלים: מוסד הרב קוק.

פרידמן, א"א (תרפ"ו). *ספר הזכרונות (תרי"ח–תרפ"ו)*. תל-אביב.

צוקערמאַן, ב' (תשכ"ב). *זכרונות*, א. ניו-יורק: פֿאַרלאַג "אידישער קעמפֿער" און פֿאַרבאַנד ביכער-פֿאַרלאַג.

קול קורא לנדיבי עם אלקי אברהם (תרע"ו). מאת ה'ועד' מחדש כסלו. *ארכיון יינואָ, אוסף ועד הישיבות*, תיק 699.

קול, ש' (תשל"ל). *אחד בדורו: קורות-חייו, מאבקו ופעלו של רבי יוסף שלמה כהנמן הגאון מפוניבז' זצ"ל*. א–ב. תל-אביב: "אורות".

קליבנסקי, ב' (תשס"ט). *הישיבות הליטאיות במזרח אירופה בין שתי מלחמות העולם*. עבודת דוקטור באוניברסיטת תל-אביב. תל-אביב.

קס, ח"ש (תרע"א). *טעלז. המודיע (פולטבה)*, ב, 40, י' באב, עמ' 636–637.

קפלן, א"א (תשי"ח). *דברי תלמוד*, א. ירושלים: מוסד הרב קוק.

קפלן, פ' (תשכ"ג). הרב ר' עזריאל רבינוביץ – טלז. בתוך: י' לוי (עורך), *אלה אזכרה – אוסף תולדות קדושי ת"ש–תש"ה*, ה (116–122). ניו-יורק: המכון לחקר בעיות היהדות החרדית.

קרון, א' (תש"ך). הקורסים הפדגוגיים בגרודנה. בתוך: נ' גורן ואח' (עורכים). *יהדות ליטא*, א (עמ' 565–571). תל-אביב: עם הספר.

קרונה, מ' (תשנ"ה). הרב יהודה גרשוני – מגרודנה עד ירושלים. בתוך: י' גרשוני, *שערי צדק: דרשות ודברי מחשבה* (עמ' [3]–[18]). ירושלים.

קרן התורה של אגודת ישראל (תרפ"ה). וינה: המרכז העולמי של קרן התורה. ראבינאָוויטש, י' (תשל"ד). *בלעטער פֿון ייִדיש ליטע*. תל-אביב: המנורה.

רבינוביץ, ר' (תשל"ב). הכשרת המורים לבתי-ספר עבריים. בתוך: י' אולייסקי ואח' (עורכים), *יהדות ליטא*, ב (עמ' 158–159). תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא בישראל.

רוטשטיין, ש' (תשי"ט). ר' יואל דוב זאקס – קובנה. בתוך: י' לוי (עורך), *אלה אזכרה – אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה*, ג (עמ' 314–321). ניו-יורק: המכון לחקר בעיות היהדות החרדית.

ריבקינד, י' (1919). התסיסה הלאומית בישיבות ליטא בעשר השנים האחרונות, חלק ג. המזרחי (ורשה), 11.6.1919, 25, עמ' 7–8.

שבח [שוורץ, ב' (תרפ"ח)]. בת ישראל לפנים והיום, חלק ב'. *הנאמן (טלז)*, ג, עמ' 12–13.

שוורץ, ב' (תשנ"ז). *בעוד לילה*. בני-ברק: גנוך קידוש השם.

שולמן, ב' (תשכ"ה). הרוח המהפכנית בישיבות (טלז ושאדוב 1906–1909). *העבר*, יב, עמ' 134–147.

שושנה, א' (תשל"ו). הישיבה בהתפתחותה: פרקי תולדה והערכה. בתוך: *ספר יובל המאה של ישיבת טלז למלאת מאה שנה ליסוד הישיבה תרל"ה-תשל"ה* (עמ' 263–325). ניו-יורק.

שטמפפר, ש' (תשס"ה). *הישיבה הליטאית בהתהוותה*, מהדורה מורחבת ומתוקנת. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

שי (תרפ"ט). עשר שנים "צעירי ישראל". *הנאמן (טלז)*, יח, עמ' 12.

שישא, א' הלוי (תשל"א). "רגלוהי דבר איניש אינון ערבאין ביה, לאתר דמתבעי תמן מובילין יתיה". *הדרום*, לב, עמ' 194–196.

שלי, מ' (תשכ"ב). רסיסי טלז. בתוך: שמעון קושניר, *שדות ולב: פרקים בדרך חייו ומפעלו של אברהם הרצפלד* (עמ' 422–432). תל-אביב: ספריית השדה.

שלמון, י' (תשס"ו). *אם תעירו ואם תעוררו: אורתודוקסיה במצרי הלאומיות*. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

שרפשטיין, צ' (תש"ך). *תולדות החנוך בישראל כדורות האחרונים*, מהדורה שנייה, א. ירושלים: ראובן מס.

תקנות פֿאַר די שאַפֿונג פֿון בילדונגס קאַמיסיעס בײַ די ועדי הקהלות (1922). בתוך: *דער אידישער נאַציאָנאַל-ראַט אין ליטע: באַריכט וועגן טעטיקייט 1920–1922*. נספח 12 (עמ' טז–יח). קובנה.

Докладъ По Еврейскому Вопросу: Исторія одного погрома (1916).

Заграничный комитетъ Бунда.

- Eisner, I. J. (1967). Reminiscences of the Berlin Rabbinical Seminary. *LBI Year Book 12*, pp. 32–52.
- Frieden im Krieg (1916). *Deutsche Israelitische Zeitung (Regensburg)*, 17.2.1916, pp. 2–4.
- Jews of Lithuania (1944). *The Jewish Communities of Nazi-Occupied Europe* (Prepared by the Research Institute on Peace and Post-War Problems). New York: American Jewish Committee.
- Jung, J. (1974). *Champions of Orthodoxy*. London.
- Kaubrys, S. (2002). *National Minorities in Lithuania: an Outline* (Trans: M. Dyke). Vilnius: Vaga.
- Liekis, Š. (2003). *"A State within a State?". Jewish Autonomy in Lithuania 1918–1925*. Vilnius: Versus aureus.